

Gallina Zsolt

Magyarszék régmúltja

Előszó

Felgyorsult, rohanó, egyre személytelenebb világunkban éljük napjainkat! Miközben talán éppen hamburgert majszolsz, vagy mobiltelefonod szorítod füledhez, kérlek állj meg! Állj meg és ismerd meg azt a világot, környezetet, ahová születted! Ehhez a megismeréshez nyújt segítséget e mű, mely a falu és a környező településeknek az őskortól a német betelepítésig terjedő időszakát igyekszik felvázolni.

A szerző – Gallina Zsolt – aki gyermekkorát Magyarországon élte – szinte tudományos részletességgel taglalja községünk írott források előtti és utáni történetét régészeti leletekre utalva. Számomra különösen fontos, hogy személyében autentikus a szerző, ugyanis a 2000-2001. évi régészeti leletek feltárása, felkutatása a nevéhez kötődik.

A 18. századi történések, az I-II. világháborús események, az újabbkori ki- és betelepítések, a “Malenkij robot” – még élő tanúinak elbeszélése nyomán – az egyháztörténet, az 56-os események feldolgozása egy nagyon érdekes, olvasmányos falutörténet megírását igénylik.

Ennek a történelmi múltnak a feltárását és megismerését vetíti előre e mű, amit reményeink szerint folytatás követ...

Magyarszék, 2001. október 23.

Farkas László
Magyarszék Község
Polgármestere

Bevezetés

Magyarszék története régmúlt időkbe vezet. Több évezreddel ezelőtt kezdődött a falu és vidékének története. E műben a falu történetének a 18. század elejéig, a német betelepítést megelőző időszakával foglalkozom. Magyarszék régmúltjának megírását múzeumi, levéltári, szakirodalomban bűvárkodó kutatómunka előzte meg. Ennek során számos érdekes és figyelemre méltó adatot találtam. Sok esetben utalok a szomszédos, valamint a környező falvak történeti adataira, hiszen Magyarszék korai története csak velük együtt teljes. Teszem ezt azért is, mert a középkor előtti időszakban a mai településhatárok nem vetettek gátat az egyes régészeti kultúrák, népcsoportok elterjedésének.

Az írott források előtti és részben utáni történelemre a régészeti leletek utalnak. A szakirodalomból ismert 7 lelőhelyet kutatásaim újabakkal gyarapították. 2000-2001. években ún. régészeti terepbejárást végeztem a falu területén belül.¹ E munkamódszer azt jelenti, hogy a felszínen levő leletanyagot, főleg a kerámiát gyűjtjük össze **(1. kép)**. Annak sűrűségéből, földrajzi helyzetéből, korából következtetünk az illető lelőhely helyére, nagyságára, korára.

Sokan próbálkoztak már e község életének, történeti-történelmi adatainak összegyűjtésével, de nyomtatásban megjelent falukrónika még nem született. Két éve még egy átfogó, mindenre kiterjedő falutörténetet terveztünk, ami azonban különböző indokok miatt nem valósulhatott meg. Ezen írás még nem egy összefüggő falutörténet, hanem egy nagyobb mű első része. E művet talán egyszer majd követi a folytatás...

A fentiekén túl ajánlom e művet két olyan ember emlékére, akik egykoron itt éltek és tevékenykedtek, de sajnos ma már nincsenek közöttünk. Gyökeresen eltérő életpályát futottak be, és a falu életének meghatározó személyiségei lehettek volna, ha sors nem sodorja őket igen távol...

Most álljon itt azok névsora, akik a könyv megjelenésében nyújtottak nélkülözhetetlen segítséget. A fotózásban Gözsy Gáborné és Nagy Erzsébet, a térképek megrajzolásában Mészáros Szilvia segédkezett. A latin szövegek

¹ E munkát a Kulturális Örökség Igazgatósága megbízásából és támogatásával végzem. Köszönöm Dr. Jankovich-Bésán Dénes igazgató segítségét. A terepbejárásokon Czékus Károly, Dobosi Csaba, Fekete András, Mészáros Szilvia, Molnár István, Molnár László, Somogyi Krisztina, Szőke Gábor, Végh Tibor vett részt. A leletanyag meghatározásában Honti Szilvia, Molnár István, Somogyi Krisztina segített. Fogadják érte köszönetemet!

1. kép Régészeti lelőhelyek Magyarzsek határában

fordítását Bozóki Gabriella készítette. A lektorálást Somogyi Krisztina és Szakál Aurél végezte. Munkájukért fogadják köszönetemet. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Farkas Lászlónak, Magyarszék polgármesterének, aki e könyv előkészületeiben és megjelenésében nyújtott segítséget. Külön köszönet Kárpáti Jenőnek és sok magyarszéki embernek, akik nélkülözhetetlen pénzbeli támogatásukkal biztosították e könyv megjelenését. Most térjünk rá Magyarszék és közvetlen környéke régmúltja emlékeinek felsorolására, történetének ismertetésére!

Szék eredete

A települést nem mindig Magyarszéknek nevezték. Neve először 1332-ben bukkant fel *Zeek* alakban (GYÖRFFY 1963. 382.), a falu azonban már korábbi évszázadokban is létezett. Nevének eredetéről több nézet is született. Romantikus elképzelés, népi etimológia azt tartja, hogy "*Szent Istvánt követő időkben itt Szék, az az bíráskodás tartatott*". (NÉMETH é. n.). Természetesen ennek semmi valóság alapja nincs. Pusztán a szó hangalakjából nyert fantázia szüleménye. Léteznek azonban tudományos igényű eredetvizsgálatok is. Bátky Zsigmond szerint a Szék helynév kapcsolatban lehet a székfa, vagyis 'tölgyfa' vagy 'határfa' szóval (BÁTKY 1922. 3-4. sz.). A fent már említett Németh Béla valószínűbbnek tartja, hogy a szék vizes, ingoványos területet jelent. Érdekes, hogy a falu ma is réteiben egy soha ki nem száradó posványos helyet képez (BMFN 1982. 259.). A helynév feltehető előzménye a *szék-szik* 'időszakos vízállás, esőtlen nyarakon kiszáradó tó' (MNYTK 133. sz. 35.). Ugyanakkor felvetődhet szláv származtatásának lehetősége is, ami az erdős, irtásos területre utalna, vö. cseh *sek*, lengyel *siek* 'vágás, irtvány' szavakkal.

Őskor

Régészeti értelemben őskornak nevezzük a római kor, vagyis az írásbeliség előtti igen hosszú őstörténeti időszakot. Az őskori népek nevét azonban nem ismerjük. Egészen a kora vaskorig régészeti kultúrákról és csoportokról beszélünk, amelyeket a jellegzetes kerámia, temetkezési mód, vagy az első felfedezett lelőhely alapján nevezünk el. A régészeti kultúra olyan társadalmi egység, nép, népcsoport neve, amely földrajzilag körülhatárolható helyen, meghatározott időben, azonos körülmények között alakult ki. Gaz-

dasági élete, anyagi és szellemi, vallási kultúrája csak rá jellemző. A csoport a kultúrán belüli kisebb egység, amely etnikai, gazdasági, vagy egyéb szempontból a kultúra többi részétől bizonyos fokig eltérő, sajátos jegyeket visel (KOVÁCS 1977. 11.).

Ebből az igen hosszú időszakból viszonylag kevés régészeti emléket ismerünk Magyarországon, illetve a közvetlen környék területéről. Ennek oka részben a környék nagyon alacsony kutatatossági foka is lehet. Feltételezhető azonban, hogy a terület összefüggő erdőségei miatt nagyrészt lakatlan volt, illetve egyes rövid időszakokban nagyon gyér lakossága lehetett. Az őskor későbbi időszakaiból (rézkor, késő bronzkor) már több régészeti leletről, településnyomról tudunk (1-2. kép).

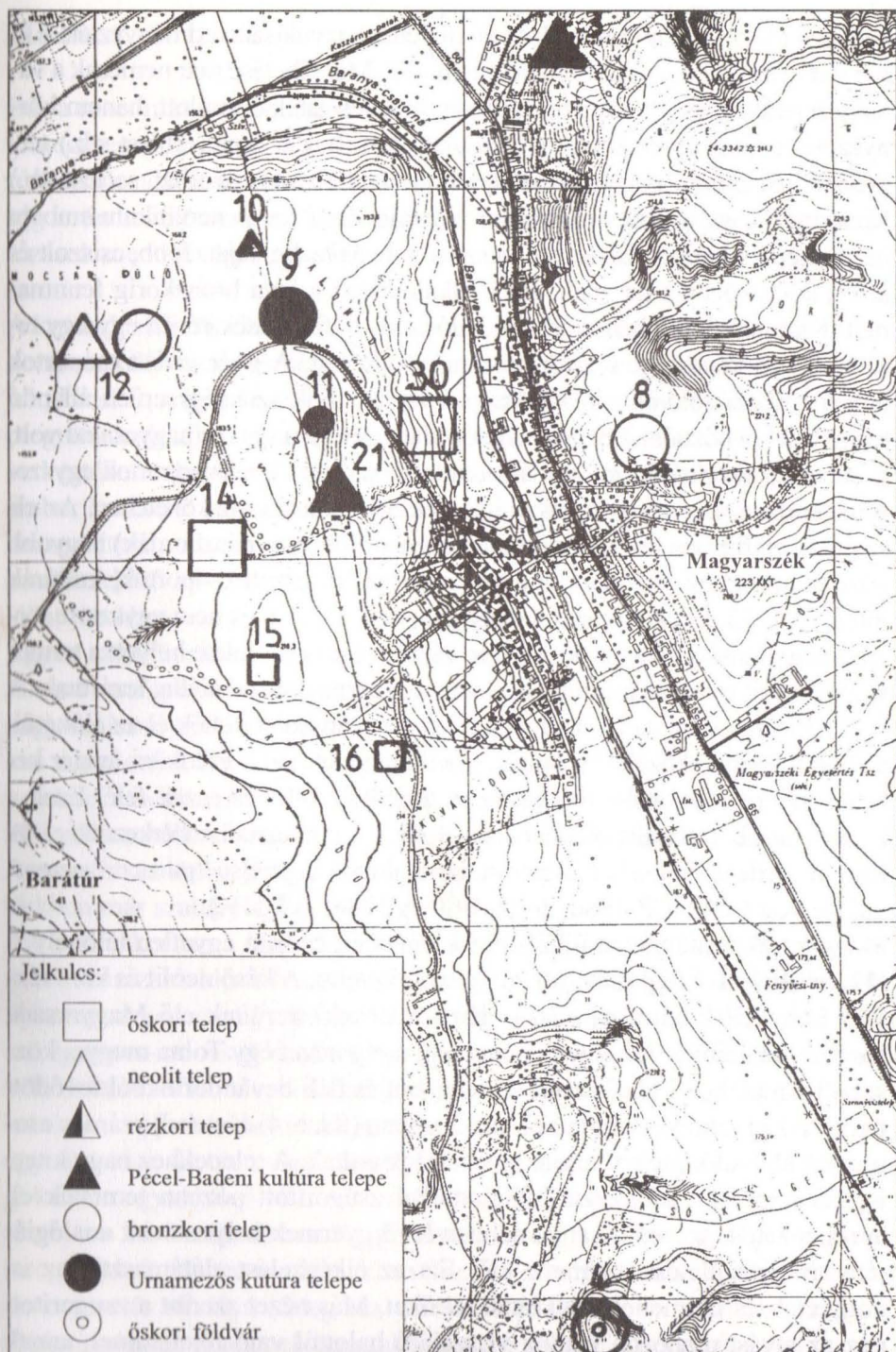
Őskőkor (paleolitikum)

Az őskőkor, pattintott kőkor vagy paleolitikum (Kr. e. 8-9 évezredig) időszakában az ember élete még teljesen a természet szeszélyeitől függött. Élelmét gyűjtögetéssel, halászattal és vadászattal szerezte meg. Állandó települések nem voltak. Munkaeszközeik fából, csontból és kőből készültek. A szilánkfeszítés technikájával változatos pattintott kőeszközöket tudtak előállítani. A korszak végén már olyan kisebb társadalmi csoportokat alkottak, ahol a modern emberi viselkedés szabályai szerint a csoporthoz való tartozás tudata és az ehhez kapcsolódó rítus- és szimbólumrendszer alakult ki.

Az őskőkorban igen alacsony volt a népsűrűség. Becslések szerint 20 km² tudott eltartani egy embert. Emlékeit Baranyából eddig alig ismerjük. Ebből az időszakból Magyarországon területéről sem találtunk régészeti emléket. Barlanglakó őseink hagyatéka a környéken csupán **Abaliget** cseppkőbarlangjából került napvilágra. Itt 1884-1887 között Bíró János és Wosinsky Mór folytatott régészeti ásatásokat. A vastag iszap és cseppkőréteg alatti égett földrétegben fekete tűzhelynyomokat, néhány csontszilánkot, állati fogat, pattintott kődarabot találtak. Hátról, a barlang falához támasztva mammutagyar került elő (WOSINSKY 1892. 410-413., PÓSTA 1897. 169.).

Újkőkor (neolitikum)

A jégkorszak elmúltával, a neolitikum (a Kárpát-medencében Kr. e. 6. évezred-3000 között) során zajlott le az emberiség első nagy forradalma. A

2. kép Őskori lelőhelyek Magyarzséken

kedvező időjárási körülmények az életfeltételek javulását eredményezték. Ekkor tért át az ember az ún. termelő életmódra. Megélhetése már nemcsak a vadászszerencsén és a természet kifürkészhetetlen játékán múlt, hanem környezete tudatos alakítójává vált. Növényeket (búzát, árpat, kölest stb.) termesztett, állatokat (kutyát, kecskét, juhot, majd a szarvasmarhát, sertést stb.) háziiasított. Ugrásszerűen megnőtt a lakosság létszáma. A neolitikum embere megismerte a kerámiakészítés és a szövés-fonás technikáját. Jobb, csiszolt és átfúrt kőeszközöket használt. Ezek alkalmazása a java bronzkorig fennmaradt. Kiszélesedett a kereskedelmi hálózat. E felfedezések révén egy-egy terület eltartó képessége a sokszorosára növekedett. A gyér vadászcsoporthoz helyébe népes földművelő közösségek léptek, akik szükségzerűen állandó településeket hoztak létre. A közösség alapegysége a kis- és nagycsalád volt, ezért az újkőkorszak a nemzeti társadalom virágkora. E népcsoportok egyszerű gerendavázas, sárfalú házakat építettek maguknak a víz közelében. Az elszigetelt emberi csoportok (mint a korábbi, őskőkori vadászhorádok) nagyobb közösségekbe szerveződtek. Falvak, nagyobb régészeti csoportok, kultúrák jöttek létre. Ez a sok változás azonban hosszú idő alatt és nem egyszerre történt meg. Hitviláguk a természet félelmetes erőinek tisztelete helyett a termékenység kultusza felé fordult. Az életet nem tekintették a halállal lezártnak. A korai neolitikumban a halottak "lakóhelyét" nem különítették el az élőkétől, a sírok a telepek közelében voltak. Az újfajta életmód a Földközi-tenger keleti medencéjében alakult ki és innen terjedt el kelet és észak felé. Ezek a kultúrhatások a Kárpát-medencében a Kr. e. 6. évezredben érkeztek el. A Kárpát-medence így a keleti-mediterrán kultúrák legszélső "paraszti" peremvidéke volt (KALICZ 1980. 7-10., BÓNA 1984. 117-119.).

Magyarország területén az újkőkorszak emlékeit csupán egyetlen lelőhelyen **(12. lelőhely 1-2 kép)** sikerült eddig megfigyelni. A késő neolitikum és kora rézkori Lengyeli kultúra nyomai (edénytöredékek) kerültek elő Magyarországon a Tolna megyei községről kapta, helyi késő neolitikum lakosságából és déli bevándorlókból tevődött össze. Az újkőkorszak fiatalabb szakaszában (Kr. e. 4. évezred) számos csoportjuk alakult ki, településeik igen sűrűek voltak. A telepekhez nagy kiterjedésű temetőik csatlakoztak. Halottaikat zsugorított pózban temették el, ami képzeteik szerint az anyaméhben levő gyermek helyzetének analógiájára az újjászületést segíthette elő. Ezt az elképzelést alátámasztja az is, hogy étel- és italmelléklettel látták el őket. Más nézet szerint a zsugorított póz az alvást utánozta, vagy a visszajáró halottól való félelemmel, annak megkötözésével magyarázzák (BÓNA 1984. 138-139.).

Rézkor

Bár a rézet már a neolitikumban is ismerték, de a rézből előállított tárgyak tömegesen a Kr. e. 3. évezred közepén jelentek meg. Ezt az új korszakot rézkornak nevezzük. Nevével ellentétben drámai törést nem a fémművés-ség terén hozott a kor. Ebben az időszakban más jellegű, de mélyreható vál-tozások mentek végbe, amelyek a késő neolitikum időszakáig nyúltak visz-sza.

A korszak első részében a gazdaság szerkezete is átalakult, a neolitikumban domináns földművelés helyére az állattartás (főleg szarvasmarha, valamint juh, kecske, sertés) lépett. Ezt klímaváltozással (jelentős lehülés, csapadék megnövekedése) magyarázzák. Az állattenyésztésre alapozott életmód kö-vetkeztében településeik rövid ideig lakottak, egyrétegűek lettek. A rézkori ember kezdte el ugyanakkor az eke használatát is. A pásztorok kezdték el hasznosítani a szarvasmarha igaerejét. Ökrös szekereik jelölték ki a falva-kat összekötő természetes utakat. Lassan messzire nyúló kereskedelmi há-lózat jött létre.

Egyes személyeknek lehetősége nyílt arra, hogy a kereskedelemre vagy fémművességre szakosodjanak. Az arany és a réz művészete ugyanakkor nagy szakmai gyakorlatot igényelt. Az iparosokat így egyre nagyobb mági-kus tisztelet övezte. A gazdasági fejlődés hatására harcos, új réz- és kőfegy-verekkel rendelkező uralkodórétég, pásztorarisztokrácia jött létre. Ebben az időszakban vált általánossá a lakóhely és a temetkezési hely elkülönülése. A vagyoni különbségek már a sírok gazdagságában is érzékelhetők. Teme-tőikben már szabályos sírsorok figyelhetők meg.

A késő rézkorban a földművelés jelentősége ismét megnövekedett a mele-gbb, szárazabb klíma hatására. Ekkortól számolhatunk az erdőknek a neo-litikumhoz képest nagyobb mértékű irtásával. Ennek célja az volt, hogy az ún. égetéses-irtásos földművelés számára újabb és újabb területeket nyerje-nek. A késő rézkor elején a Balkán felől érkező és a helyi népcsoportok egy hatalmas, új kultúrkört alakítottak ki, a Badeni vagy Péceli kultúrát, amit egy ausztriai, illetve magyarországi lelőhely alapján neveztek el. Az anya-gi kultúra egységessé vált. A korábbi évszázadok elkülönülő nagy földrajzi tömbjei a késő rézkorban a Kárpát-medence nagy részén egységes egészzé integrálódtak. Ebben az időszakban (Kr. e. 3. évezred utolsó harmada) az ál-lattenyésztés túlsúlya (főleg szarvasmarha-tartás) mellett előtérbe került a földművelés is. A telepek hosszabb életűvé váltak. A népességszám is erő-sen megnövekedett. A temetkezési szokásokban is alapvető változás állt be,

a csontvázas rítus mellett lassan elterjedt a halottak elhamvasztása (KALICZ 1980. 53-70.).

A késő rézkor időszakából, az egyiptomi Középbirodalom első felének megfelelő korból, már ismert régészeti emlékeanyag **Magyarszék** területéről (**1. lelőhely**). A *Pécel-Badeni* kultúra klasszikus fázisából két kis edény feltehetően edény-depot vagyis elrejtett kincs része lehetett. Az egyik egy rövid, hengeres, felső részű és gömbös alsótestű, kiemelkedő fülű edény (**3. kép**), a másik egy zömök, vastag falú példány (JPM Ltsz.: 112. PATAY 1938. 17., BANNER 1941. 12. 1., BANNER 1956. 51. XXV. t. 5., DOMBAY 1958. 44., BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 52-53., 55.). 2000-2001-ben folytatott terepbejárásaink során, több lelőhelyen gyaníthatunk kisebb rézkori településnyomokat (**10., 12.,** talán **9. lelőhely**). A **23. lelőhelyen** egy a Pécel-Badeni kultúrához tartozó, kisebb telepnyomot találtunk. E leletek már a környéken való, igaz szórványos, emberi megtelepülésre utalnak. Úgy tűnik, hogy ebben az időszakban már megindult a Mecsektől északra levő területeken levő erdők irtása és kisebb népcsoportok betelepülése (**1-2. kép**).

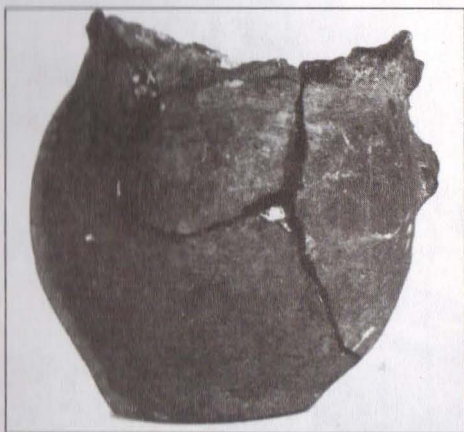

3. kép A Pécel-Badeni kultúra edény. e (Magyarszék, Janus Pannonius Múzeum (továbbiakban JPM) Ltsz.: 112.)

Bronzkor

Európában a Kr. e. 3. évezred végétől egy újabb nagy őstörténeti időszak, a bronzkor vette kezdetét (Kr. 3. évezred utolsó harmada – Kr. e. 800). Az új korszakot ismét heves népmozgások vezették be. Keletről és délről érkező népek törték meg a Péceli-Badeni kultúra ellenállását. A települések megsűrűsödtek, nőtt a lélekszám. A bronzművesség, vagyis a réznek antimonnal vagy ónnal való ötvözése, tartósabb, erősebb, többször felhasználható eszközöket eredményezett. A kereskedelem gyorsan és hatékonyan elterjesztette az új eszközöket és fegyvereket. Az alapanyagok megszerzése és feldolgozása csak szervezett gazdasági és társadalmi viszonyok között volt lehetséges. A bronz megkönnyítette a vagyon felhalmozását, önmagában is a fejlettebb társadalmak kialakítását segítette elő. Ebben az időszakban a közösség már erősen hierarchikus volt. A népmozgások erőteljesebbé váltak, gyakoriak a harci cselekmények. A gazdag főnökökből álló előkelő réteg felemelkedése a temetkezési szokásokban figyelhető meg.

A hidegebbé és nedvesebbé váló éghajlat átalakította a Kárpát-medencében a természeti és az emberi környezetet egyaránt. A termesztett növények közül eltűnt a meleg, kontinentális éghajlatot kedvelő köles, valamint a zab. Ismerték és kedvelték ugyanakkor a búzát, árpat, rozsot, hüvelyeseket (lencse, borsó). A vadászott állatok közül nem szerepelt többé a bölény, de gyakoribb lett a vaddisznó és a szarvas. A megváltozott természeti feltételek az állattartást is befolyásolták. A melegkedvelő juh és kecske aránya a kora bronzkorban még jelentős volt, később azonban csökkent. Egy új juh fajta

4-5. kép Az Urnamezős kultúra edényei (Magyarország-Királykút JPM Ltsz.: 500. 1-2.)

jobb gyapja forradalmi változásokat hozott az öltözködésben. Ekkor tértek át az emberek a bőrruházkodásról a gyapjúruházatra. A középső bronzkortól kezdve azonban megnőtt a szarvasmarhák, sertések, lovak szerepe és számaránya. A ló felhasználása megváltoztatta a harcmodort és a közlekedést egyaránt. A lóvontatta négykerekű szekerek jóval gyorsabbak voltak a rézkori ökrös kocsiknál.

A kora és középső bronzkor időszakából nem került elő emberi nyom környékünkön. A késő bronzkor kezdetén (Kr. e. 14-13. század), abban az időben, amikor a görög akhájok Trója falait ostromolták, egy új, hatalmas kiterjedésű műveltség alakult ki a Kárpát-medencétől nyugatra. Az új nagyhatalom törzseinek nyugatról érkező támadásaival átformálta a Kárpát-medence etnikai képét Kr. e. 1300 körül. A korábban itt lakókat menekülésre készítette, vagy beolvadtak az újonnan érkezők csoportjaiba. A közösség előkelői számára sírhalmokat emelt. Ezért ezt a népcsoportot, jellegzetes temetkezési szokása miatt Halomsíros kultúrának nevezzük. Temetkezéseik egyébként vegyes rítusúak, általában zsugorított, ritkábban nyújtott csontvázak sárolták, de néha urnás-hamvasztásos temetkezési mód is előfordult. A korai kis temetőket később nagyobb, családi csoportokból álló sírmezők váltották fel. Sírjaik mellékletéből az egykori viseletet is re-

6. kép Ásatás munka közben (a szerző felvétele)

konstruálhatjuk. A sokgyökerű lakosságot gazdasági-politikai érdekközösség fogta össze, s ez hasonló, állattartó-földművelő életmód kialakulásához vezetett. Gazdaságukban az állattartás vitte a vezető szerepet, településeik egy rétegűek voltak. Egy korai csoporthoz tartozó lelőhelyük Magyarországról is ismert (**2. lelőhely**) (JPM Ltsz.: 258. BÁNDI-KOVÁCS 1970. 106. 25. j., 2. térkép).

E viharos időszak után a Kr. e. 11. századtól egy nyugodtabb periódus köszöntött be a késő bronzkor végén. Közép-Európa nyugati részén, ezen belül a Kárpát-medence nyugati felében egy újabb nagyobb kultúrkör az ún. Urnamezős kultúra alakult ki. A műveltség eredetéről megoszlanak a vélemények, egyesek szerint újabb népcsoportok vándoroltak be a mai Ausztria területéről, mások a Halomsíros kultúra belső átalakulását feltételezik. Újra megindult hazánk területén a gazdasági élet, a fémművesség és a kereskedelem zavartalan fejlődése. A kultúrán belüli távoli vidékek technikai és kulturális eredményei összegződtek, amiből magas szintű kézműipar fejlődött ki. A termékcsere és a fémművesség fellendülése egyre fokozta a vagyoni felhalmozódást. Ennek hatására nőtt a népsűrűség.

Magyarország területén az első, jelentősebb emberi megtelepedést, viszonylag sűrűbb településhálózatot az *Urnamezős kultúra* időszakából ismerünk.

7. kép Magyarország 9. lelőhely feltárt gödre (a szerző felvétele)

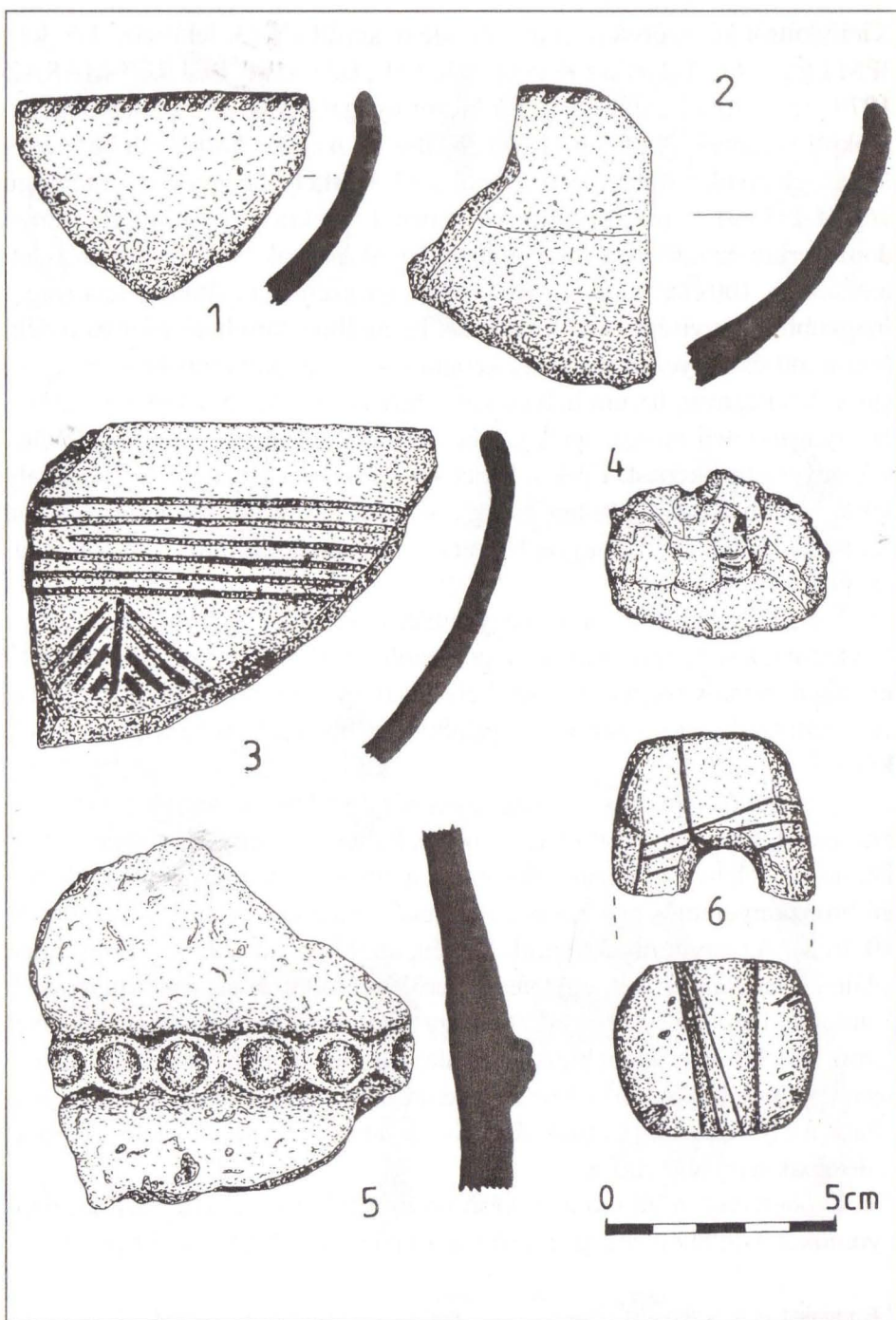
Királykútról két szórvány, miniatűr edény került elő (**3. lelőhely, 4-5. kép** JPM Ltsz.: 500. 1-2. PATEK 1968. 59., 131., BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 151., 156.). Ettől kb. 1-1,5 km-re nyugat-délnyugatra településnyomokról is tudunk (**9., talán 11., 12. lelőhely**). Az ún. "hörtelendi" úttól keletre, egy dombgerincen lévő település (**9. lelőhely**) jelentékeny nagyságú volt (**1-2. kép**). A barátúri úttól közvetlenül északra, egy észak-déli irányú dombgerinc déli, kisebb völgyet képező szakaszának felső részén és keleti lejtőjén kb. 100x150 m-es sugarú körben, gócszerűen találtunk leletanyagot (nagyobb mennyiségű, az Uramezős kultúrához sorolható edénytöredék; besimított és fényezett díszítésű kerámia, kőbalta, pattintott könyersanyag stb.). A leletanyag három helyen koncentrált, ahol 5-10 m x 10-20 m-es, nyugat-keleti hossz tengelyű, feketésszürke elszíneződéseket észleltünk a környezethez képest. Ezek feltehetően házhelyek lehettek. A 2. házhely körül kisebb foltokat, valószínűleg a házhoz tartozó objektumok, gödrök foltjait észleltük. A viszonylag közeli ház- és objektumfoltok intenzív megtelepedésről vallanak.

2001. március 15-18. között négyzethálós felmérést és szondázó ásatást folytattunk a területen.² Ennek célja a lelőhely felszínen érzékelhető objektumainak pontos rögzítése, a lelőhely határainak részleges meghatározása és a kutatóárkos szondázással legalább egy objektum feltárása volt (**6-7. kép**).

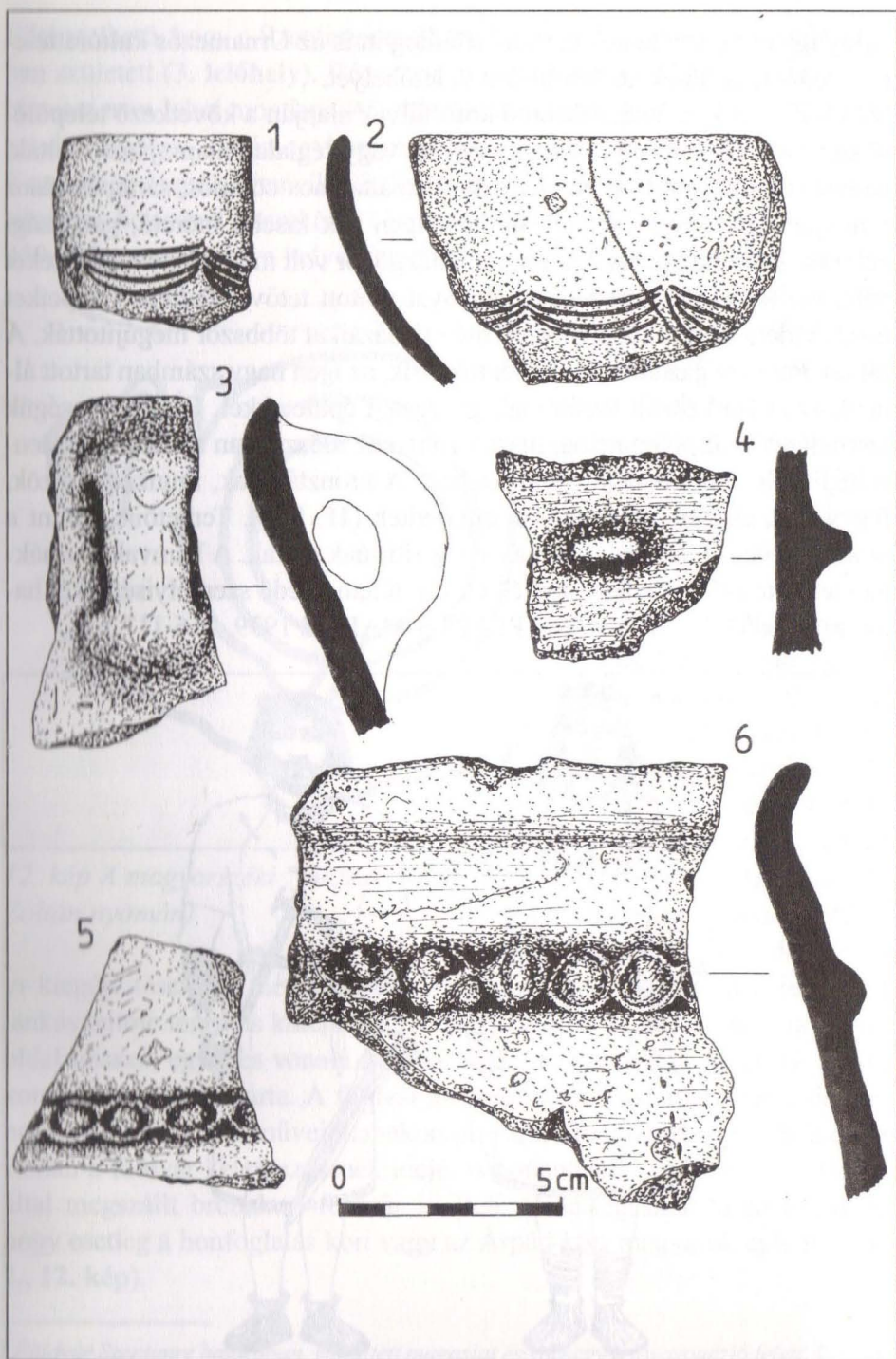
A négyzethálós felmérés során az egyes négyzetekben viszonylag nagy számú leletet, túlnyomórészt az Uramezős kultúrához sorolható kerámiát találtunk. A leletanyag közül érdemes kiemelni egy nyitott, elhegyesedő végű bronzkarperec és egy kőbalta töredékét, valamint néhány köpengét (**8-10. kép**). Az egyik objektumfolt helyén, ahol a legsűrűbb volt a felszínen található leletanyag, két, egymásra merőleges kutatóárkot nyitottunk. A 2. kutatóárkban egy sekély gödrt és egy nagyobb objektum (ház?) részletét tártuk fel. A feltárt telepobjektumok alapján megállapíthatjuk, hogy a telep igen lekopott, lepusztult, a domb tetejéhez közel igen sekélyek a jelenségek. Újabb mélyszántások, talajlazítások 1-2 év alatt elpusztítják a település maradványainak nagyobb részét.

Két lelőhelyen fordult elő még késő bronzkori kerámia (**11., 12.**). E telepnyomok a 9. lelőhelyhez igen közel, attól pár száz méterre északnyugatra és

² E munkát is a Kulturális Örökség Igazgatósága megbízásából végeztük. Az ásatáson Gallina Zsolt, Mészáros Szilvia, Molnár László, Szőke Gábor vettek részt. Az utóbbiak fogadják ezúton is köszönetemet!

9. kép Az Urnamezős kultúra leletanyaga (9. lelőhely): 1-3., 5. edénytöredékek, 4. kőpenge, 6. kőbalta töredéke

10. kép Az Urnamezős kultúra edénytöredékei (9. lelőhely 2. objektum)

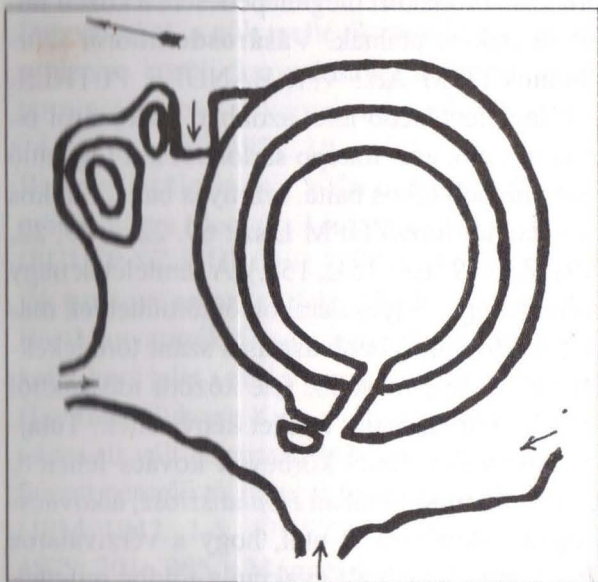
délnyugatra helyezkedtek el. Valószínűleg itt is az Urnamezős kultúra telepeit sejthetjük. Ezek körbevették a 9. lelőhelyet.

Más lelőhelyeken feltárt hasonló korú falvak alapján a következő települési képet vázolhatjuk fel. Házaik négyzet vagy téglalap alaprajzúak voltak, nagyságuk 8-12 m² lehetett. Az őskorban általános cölöpös, sártapasztásos falú (paticsos) szerkezettel készültek. Igen sok kisebb méretű, gazdasági célt szolgáló munkahely, karám, hulladékgödör volt még telepeiken. Ezeket néha kerítéssel is körbevették, néhányat nyitott tetővel fedtek. Telepeiket hosszú ideig használhatták. Nagy méretű házaikat többször megújították. A falvak intenzív gazdálkodás képét tükrözik, az igen nagy számban tartott állatok számára készült karámmal, gazdasági épületekkel. Fémművességük kiemelkedő volt. Nemhiába, hiszen ebben az időszakban a Kárpát-medencében több fémműves központ létezett. A bronztárgyak, munkaeszközök, fegyverek, ékszerek általánosan elterjedtek (**11. kép**). Temetőik – mint a kultúra neve is elárulja – hamvasztásos rítusúak voltak. A hamvakat urnákban temették el sok edény mellékletével. Kiemelkedő személyiségeiket halommal fedték be. (BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 116-117.).

11. kép Bronzkori viseletrekonstrukció (RACZKY Pál után)

Elképzelhető, hogy a Szentimre erdő felett levő földvár is ebben a korszakban született (3. **lelőhely**). Régészeti feltárás híján azonban egyelőre erről biztosat nem lehet mondani. A feltételezett földvárról annyit tudunk, hogy azt dr. Kápolnai Zoltán egykori magyarszéki állatorvos fedezte fel.³ Az ún. Kereszthegy egyik kiemelkedő, keleti nyúlványán elhelyezkedő földvár a síkondai bejáróval szemközti Csonkarét felett, a lovaspanziótól mintegy 250-300 m-re nyugatra helyezkedett el. A sáncrendszerrel erősített magaslatot forráspatakok vettek körül. Középpontjában szabályos, kerek alakú, több hektár nagyságú, védművekkel ellátott hegy állott. A magaslat trapezoid alakú, háromszorosa a földvárénak. Az erősített fennsíkra szűk vagy mesterségesen szűkített bejáratú folyosók, kapunyílások vezettek. Az erősítmény északkeleti sarkában különálló, a sáncok fölé magasodó kiemelkedés figyelhető meg. Déli-dél-nyugati meredek oldala természetes erősítés, mű-

12. kép A magyarszéki "földvár" (KÁPOLNAI Zoltán nyomán)

vi kiegészítésekkel, mesterségesen szűkített kapubejáróval, a keleti oldal lankás lejtője teraszos kiképzésű, szintén szűkített kapunyílással, az északi oldal hosszú, egyenes vonalú sáncmű. A keskeny nyugati oldalt ék alakú, kombinált erősítés zárta. A földvár az erősített magaslat központja és menedékhelye volt. Védművei (kapukomplexum, sáncgyűrűk) épek. Kápolnai Zoltán a földvár keletkezésének idejét is boncolgatja. Felveti, hogy kelták által megszállt bronzkori földvár lehetett. Lehetségesnek tartja azonban, hogy esetleg a honfoglalás kori vagy az Árpád-kori magyarok építették (1-2., 12. kép).

³ Földvár Szentimre határában. Erősített magaslat és várhegy a lovaspanzió felett. Dunántúli Napló 1992. Dr. Kápolnai Zoltán.

Többszöri terepszemlénk alapján mi is megfigyeltük a feltételezett földvárat. Régészeti kutatások nélkül a korát nem lehet megállapítani. Nagy valószínűséggel azonban őskori eredetűnek tarthatjuk. Mivel a környék az Urnamezős kultúra időszakában sűrű településhálózattal bírt, ezért feltételezhető, hogy a földvár is ilyen korú. Hasonló őskori földvár ismert a környékről. Nagyobb és korban kissé későbbi, kora vaskori (Halstatt kultúra) földvár Pécs-Jakabhegyen található.

Magyarszék környékének sűrű késő bronzkori megtelepedésére a közeli falvakból származó Urnamezős leletek is utalnak. **Vásárosdombó**ról szórvány, bronz tokos baltáról tudunk (JPM Ad.: V/1. BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 151., 158.). A legjelentősebb lelet azonban **Bakó**cáról ismert, ahol egy ún. kincslelet került elő, ami főképp sarlókból állt (egyenlő arányban ép és tört példányok), de több tokos balta, szárnyas balta, 2 tokos véső, 2 tör- és 2 kardtöredék is társult hozzá (JPM Ltsz.: 69. 22. 1-69. 22. 13. BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 150-151., 155.). A fémleletek nagy része sarló, tehát mezőgazdasági jellegű. Egyes darabok öntőműhelyek maradványai vagy bronzműves készlete újbóli beolvasztásra szánt töredékekkel. A fémek a Kr. e. 11. század közepe-második fele közötti időszakból származnak. E fémleletek abban a korban nagy értéket képviseltek. Tulajdonosuk nagy befolyással, mágikus tisztelettel körbevett kovács lehetett. Gondoljuk csak a hasonló korú görög mitológiában *Hephaisztosz*, a kovácsisten szerepére. E fémlelet ugyanakkor arra is utal, hogy a vérzivataros bronzkori időkben az ellenséges támadások elől gyakran a földbe rejtették értékeiket.

Vaskor

A vaskor a Kárpát-medencében a Kr. e. 8-9. században kezdődött keleti eredetű preszkíta és szkíta népek beáramlásával. A korai vaskor nyomait egyelőre nem ismerjük tágabb környékünkön.

A Kr. e. 4. század elején kelta törzsek jelentek meg nyugati irányból a Kárpát-medence nyugati részén. Műveltségüket *La Tène* kultúrának nevezik egy svájci lelőhely alapján. Több hullámban érkező támadásaik Európa nagy részét érintették. Törzseik fokozatosan hódították meg hazánk nagy részét és győzték le az őshonos illír-pannon népeket, Kr. e. 300 körül érték el a Dunát. A több hullámban megtelepedő kelták a Rajna vidékéről, a mai Bajor- és Csehországból származtak. Számos törzsük nevét ismerjük az

antik forrásokból. Hódításaik időszaka egy új korszak kezdetét, a késő vas-kort jelzi. Műhelyeikben olyan technikai forradalom zajlott le, amelynek hatásai érvényesültek a megszállt területeken is. Az ő érdemük, hogy a vas az élet minden területén nélkülözhetetlen anyag lett. Vasból készültek a fegyverek, a mezőgazdasági szerszámok, használati eszközök. Már használták a fazekaskorongot. Jól szervezett társadalmukra és gazdaságukra utal, hogy már a rómaiak előtt pénzt vertek. Halottaikat kezdetben csontvázasan temették el, később rátértek a hamvasztásra. A férfiak mellé vasfegyvereiket, a nők mellé ékszereiket temették el. A kelta kultúra Krisztus születése körüli hanyatlásával a Kárpát-medencében lezárult a régészeti terminológiában őskornak nevezett több ezer éves időszak (FILIP 1966. 74-82., SZABÓ 1971. 10-16.).

Baranya területén már a Kr. e. 4. században megtelepedtek a kelták. A rómaiak előtt a Mecsektől északra a Sió völgyéig a *hercuniates* kelta törzs élt. (FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 224.). Más szerzők a *scordiscus*okat gyanítják a megye egész területén (BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 185-186.). Bár Magyarországról nem ismerjük nyomaikat, de a tágabb környéken több kelta kori lelet (sírok, pénzek) is ismert. **Sásd**-Barna Lajos birtokán kelta (La Tène C) korú, Kr. e. 3-2. századból származó temetőrészlet, egy csontváz sír vált ismertté 1942-ben. Mellékletei: kettős csonkakúpos urna, behúzott peremű tál, kézzel formált, virágcserep alakú bögre, vas mellékletek (JPM 1942. 1-5. (PUSZTAI 1950. 34. , BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 201., 205.). **Mágocs**-Flasits József szőlőjében La Tène D2 pénzlelet, 150 ezüstpénz került napvilágra. Erről annyit tudunk, hogy az ún. *phillipeus* utánzatokat a Kr. e. 1. század első felében verték (MÉREY 1941. 24., BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 197., 201., 203.).

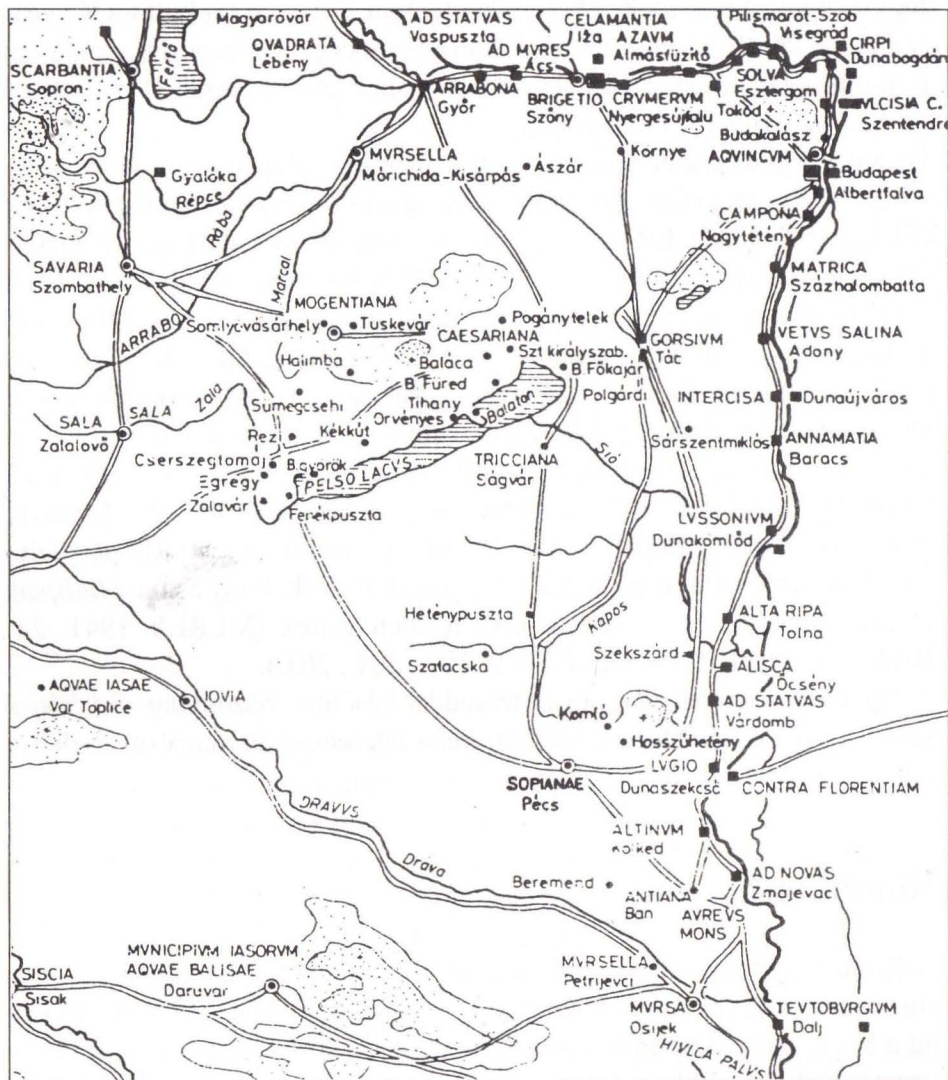
Magyarország környékének pár évszázaddal későbbi, viszonylag sűrű római kori népessége korábbi, bennszülött kelta lakosságot is magában foglalhatott.

Római kor

A Kr. u. 1. század elejétől az 5. század közepéig a mai Dunántúl a Római Birodalom Pannonia provinciájához tartozott. A későbbi tartomány területét a Kr. e. évtizedekben hódították meg a rómaiak Octavianus és Tiberius vezetésével. A továbbélő őslakosságot a hódítók közigazgatási egységekbe, ún. *civitas*okba sorolták be. A bennszülött lakosság gyorsan romanizáló-

dott. A római kor igazi gazdasági és társadalmi fellendülést hozott, amelyet rövidebb krízisek, barbár népek betörései zavartak meg (13. kép).

A magyar kultúrtörténet sajátossága, hogy egy-egy település súlyát, jelentőségét nagyban felértékeli, ha történetének kezdetén ott szerepel: “már a rómaiak korában...” Egy-egy szűkebb egység, település történetének vizsgálatakor meg kell tenni a visszatekintést az egykori római provinciában elfoglalt szerepére. A Kárpát-medence történeti folyamatosságában meghatározó volt a római kor, Pannonia provincia. A rómaiak által felfedezett adott-

13. kép Pannonia és úthálózata (Pannonia régészeti kézikönyve 1990. nyomán)

ságok sokszor évszázadokra, esetenként napjainkig meghatározták egy-egy település sorsát (GUZSIK 1990. 77.). Ez Magyarorszék esetében sem volt másképp.

A Mecsek hegység déli lábánál, az itt haladó észak-déli irányú kereskedelmi útvonalak találkozásánál egy kedvező földrajzi és éghajlati adottságú település, *Sopianae* (ma Pécs) alakult ki. A helység a 3. században kapott városi rangot. Ettől fogva központi szerepet töltött be Pannonia életében. A 3. század elején a kettéosztott Pannonia egyik tartományának, *Pannonia Inferiornak* volt a központja. A 3. század végétől, a dominatus korában a négy részre osztott provincia *Valeria* nevű tartománya polgári közigazgatásának székhelye lett. Innen irányította a helytartó a provincia ügyeit. Jelentőségéből később némileg veszített, de a romanizált, majd a 4. században teljesen kereszténnyé vált lakossága a népvándorlás kort, sőt egyes vélemények szerint honfoglaló eleinket is megélte. A többségében a 4. század második felében keletkezett ókeresztény épületei és emlékei méltán világhírűek. Valószínűleg a 4. század második felében püspöki központ működött a városban (KATONA GYÖR 2000. 23-31.).

A tartomány stratégiai fontosságú volt, hadi és kereskedelmi utak hálózta be. Az utak építése már Augustus uralkodása alatt megkezdődött. Régészeti feltárások szerint e római utak szélessége 5,5-12 méter között ingadozott. A jelentős részben kővel burkolt, kavicsos ágyazású utakat árkok szegélyezték. Fontos közlekedési csomópont volt *Sopianae*, két nagy birodalmi felvonulási út vezetett keresztül a városon. A hosszabbik a két nagy, késő császárkori székhely, *Sirmium* (ma Székesfehérvár) és *Trevirorum* (ma Trier) között jelentett összeköttetést. Ez *Sopianae*-t és *Savariát* (ma Szombathely) is érintette. A másik, rövidebb – de számunkra fontosabb – út *Sopianae*-ből *Arrabonán* (ma Győr) keresztül *Carnuntumig* (ma Deutsch-Altenburg) vezetett (MÓCSY-SZILÁGYI-LÖRINCZ 1990. 116-117., 122.) (13-14. kép).

A dél-pannoniai városból fontos utak ágaztak le délkelet felé *Mursa* (Eszék), északnyugat felé *Arrabona*, észak felé *Tricciana* (Ságvár), *Gorsium* (Tác) és északkelet felé *Aquincum* (Budapest) irányába. Az északnyugat-észak felé vezető út valószínűleg Magyarorszék területén vezetett keresztül. Pontos nyomvonaláról eltérnek a vélemények.

Dombay János szerint északnyugat felé a Mecseken keresztül vezet ki *Sopianae*-ből két útvonal. Ezek *Sopianae*-t *Arrabonával* illetve *Brigetioval* kötik össze. Szerinte ezek a városon kívül váltak ketté. Eltérő a nyomvonal a *Tabula Imperii Romana* (később TIR) legújabb térképén: az észak felé tar-

This is a detailed historical map of the region around Szekesrard, Hungary, showing Roman and medieval place names, rivers, and administrative boundaries. The map includes labels such as TRICCIANA, HERCVNATES, VALLIS CARINANA, ALTA RIPA, ALISCA, AD STATIAS, SOPIANAE, and ALTINVM. It also shows the Danube River (Danubius Fl.) and various smaller settlements and landmarks.

28

Más vélemény szerint az észak felé tartó két útvonal, a kevés telepnyom alapján, nem a TIR nyomvonalát követte, hanem Sopianae-t kelet felé hagyta el, majd Mecsekszabolcsnál észak felé ágazott el, nagyjából a mai Komló felé vezető útvonalon. Északi szakasza Graf András és a TIR térképen feltüntetett útvonal szerint: Mecsekszabolcs-Mánfa-Magyarország-Oroszló-Sásd (SZÖNYI 1914. 35-36., GRAF 1936. 118-119., FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 274-275.).

Mások szerint az Arrabonába vezető út a Mecsektől nyugatra haladt Tricciana felé, vagyis elkerülte Magyarországot. A Brigetioiba vezető út azonban a Mecseken – így Magyarországon is – keresztül vezetett (**13. kép**). Erre utalhat, hogy a Mecsektől északra feltártak egy őrtornyot (MÓCSY-SZILÁGYI-LŐRINCZ 1990. 122.).

Összefoglalva a fentieket, úgy tűnik, hogy Magyarországon területén, a Baranya-csatorna völgyében haladt át az a fontos, belső római útvonal, ami Sopianae Arrabonával és/vagy Brigetioval, Gorsiummal, Triccianával, esetleg Aquincummal kötötte össze és Magyarországtól észak-északnyugatra (Sásdnál, illetve Dombóvárnál) ágazott szét. Az itt áthaladó út, a környező temetők és településnyomok viszonylag sűrű római kori településhálózatról, jelentősebb számú lakosságról vallanak.

A fentieket megerősíti, hogy Magyarországon útépités során római út maradványai kerültek napvilágra, ami Mánfán és Magyarországon keresztül vezetett Oroszló irányába (**7. lelőhely**) (TIR 76.). A maival közel megegyező útvonal itt a Baranya-patak völgyébe ereszkedett le, és a dombság nyugati szélén halad tovább Ódombóvárig (GRAF 1936. 119.). Magyarországon túl, útépités közben, római telepnyomok, téglák és romok kerültek elő (**5. lelőhely**) (NÉMETH é. n. L2075. jegyzet, GRAF 1936. 119., VÁRADY 1897. 200. 1., FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 274., 302-303., 310-311.). A Magyarország területén talált településnyomok valószínűleg falusias településre (*vicius*) utalnak. Ezen kívül 2000-2001-ben folytatott terepbejárásaim nyomán ezen kívül három lelőhelyen (**8., 11., 12.**), találtam feltételes, kisebb római telepnyomot (**20. kép**).

Pontosan nem ismert körülmények között, a magyarországi szántóföldeken, egy római katona sírkövére is rábukkantak. Ez a legio II. adiutrix veteranusának sírsztéléje volt (CIL III. 3314.) (**6. lelőhely**) (TIR 76., HAAS 118., KOLLER 1804., NÉMETH é. n. L2075. j., PÓSTA 1897. 200., 147. f., 105. á., SZÖNYI 1934., GRAF 1936. 119., FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 274., 302-303., 310-311., FÜLEP-SZ. BURGER 1984. 20.). A sírkövet a magyarországi templom falába falazták (**15-16. kép**). Felirata a következő:

D(is) M(anibus)
 SEP(timus). PROB(atus)
 VET(eranus). LEG(ionis) II AD(iutricis)
 VIXIT ANN(os) XLV ET
 SEP(timiae). BONATAE CON(iugi)
 EIVSDEM ET SEPTIMIO
 PROBIANO ET PROBIL(i)AE
 ET RESPECTO ET PRO
 CVLINO FILI(i)S AVR(elius)
 SERVATVS GENERO
 OPTIMO FILIAE ET
 NEPOTIBUS ET AVR(eliae).
 RESPECTAE C(oniugi). P(ientissimae).
 M(emoriam). P(osuit).
 (SZ. BURGER-FÜLEP 1984.

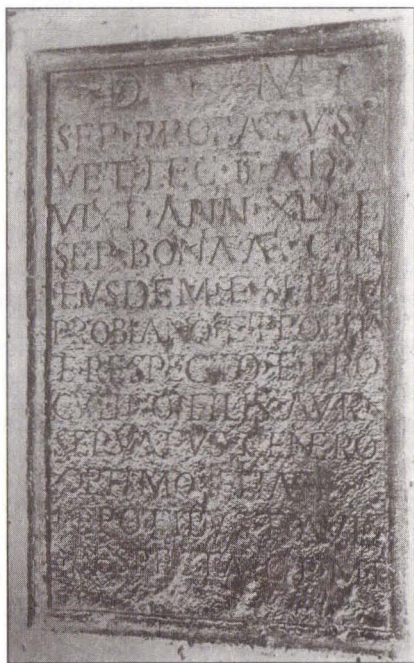
78-79., 1004.)

A latin felirat *Septimus Probatas*, a II. segédlégió veteranusának és rokonságának nevét őrizte meg (SZÖNYI 1934.).

A magában álló sírkő (sztélé) soha nem csupán az egyetlen jele volt a temetkezőhelynek, a sírt domb, a sírkertet kerítés vagy fal is jelölte. A pannoniai sztélék az Észak-Itáliában és a nyugati tartományok korai legiotáborai mellett általánosan elterjedt alaptípusokra mentek vissza: hosszénégyszögű táblák, amelyek eleinte csak keretbe foglalt feliratból és a timpanonos (ritkábban félköríves) lezárásból álltak. Később a profilált keret helyébe féloszlopok, félpillérek léptek. A sírkövekkel jelölt sírhelyek valószínűleg nem különböztek alapvetően az egyszerűbb sírkertektől. A rómaiak a Kr. u. 1-2. században elégették halottaikat, a 3. századtól kezdtek áttérni a csontvázas temetkezésre, ami a 4. században általános lett. A rómaiak temetői jól elkülönültek

• D • M •
 SEP•PROBATVS•
 VET•LEG•II•AD•
 VIXIT•ANN•XLV•E
 SEP•BONAE•CON•
 EIVSDEM•E•SEPTM•
 PROBIANO•E•PROBILAE
 E•RESPECTO•E•PRO
 CVLINO•FILIS•AVR•
 SERVATVS•GENERO
 OPTIMO•FLIAE•E•
 NEPOTIBVS•E•AVR•
 RESPECTAE•C•P•M•P•

15. kép Római sírkő felirata Magyar-székről (SZ. BURGER-FÜLEP 1984. nyomán)

16. kép Római sírkő fényképe a magyarszéki templom faláról

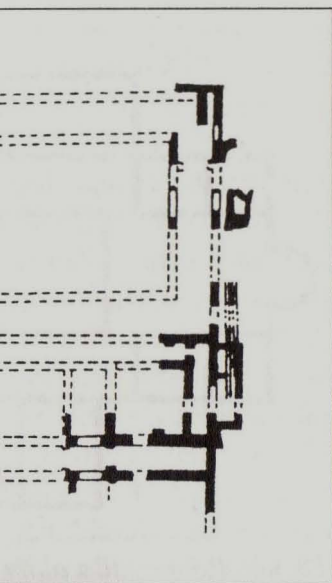
az emberi lakóhelytől, és általában az utak mellett létesültek. A törvény előírása szerint a kettő között legalább 700 római lépésnyi távolságnak kellett lennie (LÁNYI-MÓCSY 1990. 250-251., SÁGI-CSÉBY 1990. 72.).

Magyarazék közvetlen környékén több olyan régészeti nyomot (út, temető) ismerünk, amelyek jelentős római kori életre utalnak. **Mánfán** út maradványai (GRÁF 1936. 119., FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 302-303., 311.), valamint egy sír is előkerült. Erről Németh Béla is megemlékezett: "[A sír] a *mánfai csárda felett a mint az országút a régiebbtől elválik, egy sírt találtak egy igen magas egyén csontvázával, melyet a találás alkalmával római sírnek tartottak*" (NÉMETH é. n. 504.).

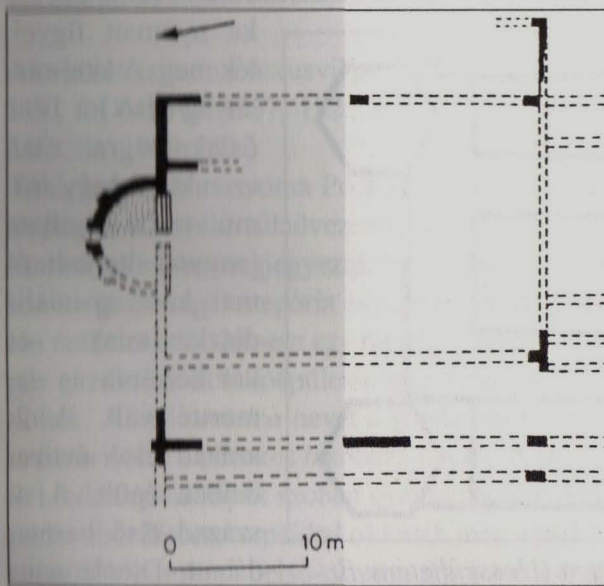
Magyarazéktól északra, **Oroszlón**, az egykori Bükkösi Állami Gazdaság telepén, 1962-ben egy dél-északi tájolású csontvázat találtak, mellette kis bögre (JPM Ltsz.: 62. 142. 1.) (KOVÁTS 1963. 35., FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 274., 302.-303., 312.). **Sásdon**, a Földműves Szövetkezet, Húsolt udvarán késő római téglasírt leltek 4. századi üvededénnyel és karpereccel (JPM Ltsz.: 65. 28. 1-2., MKÉ 1914. 161., TIR 100., FÜLEP-SZ.

is ismert római út maradványai (GRÁF 1936. 119 (138.).

ártokosnak a tulajdonát képezte, akinek a villáját **Mecsekjánosi-Köz** Burger Alice tárta fel (17. kép). Maga az épüle

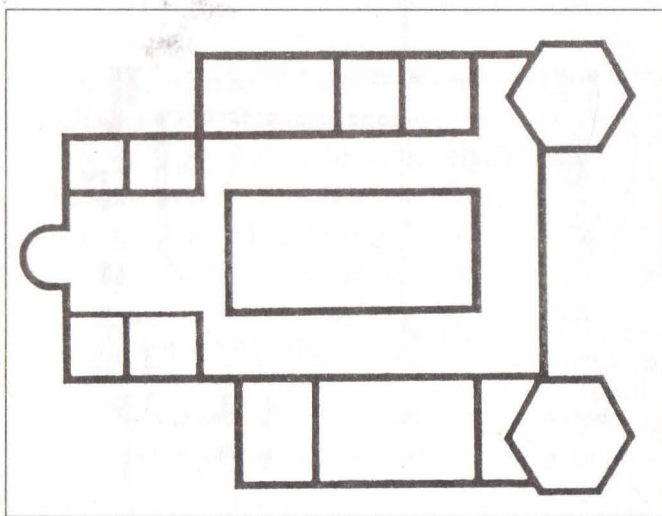
(LÁNYI-MÓCSY 1990. után)

17. kép Római villa alaprajza (Mecsekjánosi L.

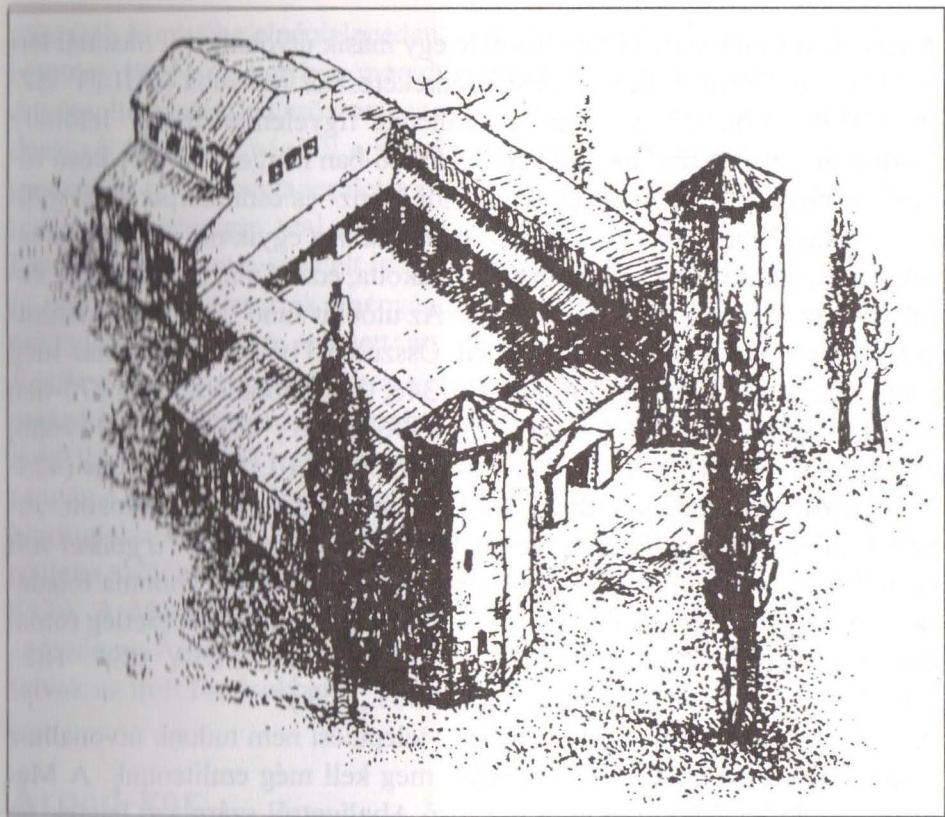
falazással készült, falai jó minőségűek voltak. Nagysága tekintélyes, elérte a 50x30 m-t (1500 m²). Északon hatalmas apszissal záródó helyiség helyezkedett el, ahol téglából kirakott padozat, hatalmas küszöbkövek, fürdő, vízvezeték elosztócsatorna, freskó-, márvány- és ablaktöredékek kerültek elő. Feltehetően nagy kiterjedésű gazdasági épületek tartoztak hozzá, mert mezőgazdasági szerszámokat, ekehúzó láncokat is találtak. Feltehetően nagyobb birtok központi villaépülete volt. Az épületegyüttes szokatlanul jó állapotban maradt meg. A Kr. u. 2. században épülhetett, amit többször megújítottak. Az itt talált érmék a 4. század első harmadától 375-ig követhetők. A 4. század végén tűzvész pusztította el (TIR 70., BURGER 1959. 203., BURGER 1960. 234., B. THOMAS 1964. 278-279., BURGER 1967b. 61., FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 275-276., 302-303., 309.). Más feltételezés szerint a közölt leletanyag inkább 4. századi építést valószínűsít. Az építmény a nagy méretű, központi tér köré rendeződő ún. peristylumos típusba sorolható (LÁNYI-MÓCSY 1990. 231., 233., 53. ábra 1.). Ennek az épülettípusnak számos párhuzama van Pannonia területén. A kiképzett apszis, a fürdőszobákra utaló nyomok, téglával fedett padló alapján a luxusvillák (*villa urbanae*) közé tartozott.

Hasonló római kori villát tárt fel Hosszúhetény-Somkerékdülőben Dombay János 1940-ben (18-19. kép). A villa ún. apszidális perisztíl forma, két hat-szögű toronnyal rendelkezett (1100 m²). Falai festettek voltak, mészkőfaragványok, gipszstukkók, mozaikpadló darabok kerültek elő, sekkotechni-

18. kép Római villa alaprajza (Hosszúhetény B. THOMAS 1964. után)

ka nyomait figyelték meg. A kerámiaanyag késő La Tène őslakosságra utal, ezen kívül nagy számú terra sigillata (nagyon elterjedt római kori, speciális díszkerámia) és házikerámia is ismertté vált. A 2. század első évtizedeiben épült. A 4. század első harmadában, Diocletianus korában átépítették.

19. kép Római villa rekonstrukciója (Hosszúhetény B. THOMAS 1964. után)

Az épület szintén a luxusvillák (*villa urbanae*) közé sorolható (GRAF 1936. 119., DOMBAY 1957. 182., 306., B. THOMAS 1964. 274-276., LÁNYI-MÓCSY 1990. 231.)

Több helyen van nyoma Pécs környékén a fenti épülettípusoknak, ami egy Sopianae környéki villaövezetet sejtet. Ez azonban újabb kutatásokat igényel. Fontos azonban megjegyezni, hogy a villa ebben az időben nem építészeti, hanem gazdasági kategória és nem a mai értelemben vett villát, illetve egyetlen épületet jelöl, hanem egy mezőgazdasági egység üzemeltetéséhez szükséges gazdasági és lakóépületek együttese. A földbirtokosok birtokközpontjai voltak. A *villa rustica* nevet a gazdasági rendeltetésű részek viselik, a *villa urbana* nevet a birtokos lakóháza jelenti. A nehéz, nagy méretű tetőcserepekkel fedett építmények szobáit gyakran freskókkal díszítették. Gyakori, hogy a padló alatt fűtőcsatornákkal oldották meg a padlófűtést. Mindig tartozott hozzájuk földbirtok. A belső-pannon tájon sorra épültek az itáliai előképeket követő, gazdagon kivitelezett villagazdaságok (LÁNYI-MÓCSY 1990. 222.).

A fent vázolt főútvonalról ágazhatott le egy másik útvonal, ami Sásdnál tért le ÉNy felé, Hörnyék-Baranyajenő-Gödrekeresztúr irányába (FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 275.). Ezen a területen figyelemre méltó lelőhely **Gödrekeresztúr**-Szénáspusztá, ahol 1965-66-ban Burger Alice 11 késő római sírt tárt fel. A mellékletek 4. századi bronz- és csontkarpercek, gyűrűk, fibulák, kések, üvegek, vasnyársak voltak. Az egyik női sírban vas sarokpántos, záras ládika, valamint egy terrakotta, edény alakú votív tárgy került elő, ami egy szoptatós nőt ábrázolt. Az utóbbit Juno Lucinának ajánlotta fel tulajdonosa sikeres szülés esetén. Összesen 110 érmet tartalmaz még a leletanyag, a legkorábbi Constans 341-346, legkésőbbi Gratianus 375-ben vert kisbronz (BURGER 1965. 23., 1967a. 36., 1968a. 13., 1968b, FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 275.). **Gödréről** egy III. Valentinianus (425-455) pénzt ismerünk, ami az ún. Juhász-féle gyűjteményhez tartozott. Juhász kézíratos lajstromában az érem lelőhelyéről ez szerepel: *“a gödrei volt castellum környékéről”*. E pénz a római élet 5. századi, a Pannonia feladása környéki időszakról, a hun korról tanúskodik. A *castellum* esetleg római kori őrtoronyra, vagy kisebb belső erődre utalhat (PÓSTA 1897. 187., (FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 275., 302-303., 308.).

A megye északnyugati részében néhány települést nem tudunk útvonalhoz kötni. Jelentősége miatt azonban egyet meg kell még említenünk. A Magyarországtól alig 7-8 km-re nyugatra levő **Abaliget**ről származó leletek jelentős települést sejtetnek. Wosinsky Mór a barlang bejáratától nyugatra eső legelő lejtőjén római kori hamvasztásos rítusú temetőt tárt fel, 8 halmos tumulussírral. A sírokban egy vagy több urna, vízszintes barna szalagos festésű, kétfülű *“amforák”*, illetve kisebb edények, ezüst és bronz ékszerek, égett embercsontok voltak. (WOSINSKY 1892. 411-413., WOSINSKY 1896., PÓSTA 1897. 184-185.). A hamvasztásos temető 2. századnak határozható meg (BURGER 1966. 270. 50. j., SZ. BURGER-FÜLEP 1979. 277., 280.). A temető mellett egy provinciális eredetű, 2-3. századi, feltehetően *Vénust* ábrázoló meztelen női szobrot is találtak (TÖRÖK 1941. 3., FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 276., 302-303., 305.).

Népvándorlás kor

Az 5. század elején a hunok elől menekülő germán törzsek áradata zilálta szét Pannonia római közigazgatását. Pannonia feladása, a római lakosság elvándorlása, vagyis a római civilizáció megszűnte (4-5. század) után Ma-

gyarszék környéke elnéptelenedett. Bár Sopianae területén egy kisebb keresztény közösség helyben maradt és túlélte a népvándorlás kor viharait. Átvészelte a hun-alán szövetséges népek, hunok, osztrigótok, avarok támadását. A 6. század végétől a 9. század elejéig az avarok uralták a Kárpát-medencét, így Baranya területét is. Az egykori Sopianae városában élt keresztény népességre utal az, hogy 850-es években a salzburgi püspök, Liupram templomot szentelt itt. A városban levő, ókeresztény eredetű *cella septichorá*t használták a népvándorláskorban, a *cella trichora* pedig a 9. században átépítésen eshetett át. Feltételezések alapján Pécs *Quinque Basilicae* néven püspöki város volt. A keresztény tradíciók tehát életben maradtak egészen a magyar honfoglalásig (KATONA GYÖR 2000. 28-31., KÁRPÁTI 2000. 44.). E vidék a népvándorlás és az Avar Birodalom bukása után a keleti frank birodalom dunántúli szláv hercegségének része lett. A honfoglalás előtti Pécs vidéki lakosság mezőgazdaságának fejlettségére mutat a szőlők említése Pécs körül a 9. században (GYÖRFFY 1963. 247-252.). A Mecsektől északra levő területek lakatlansága, úgy tűnik, hogy egészen az Árpád-korig tartott. A területen a 13-14. században tűnnek fel falvak az írott forrásokban.

Árpád-kor

A sokgyökerű magyarság több évezredes vándorút után jutott el mai hazájába, a Kárpát-medencébe. Az eredendően az urali nyelvcsalád ugor ágához tartozó magyarság hosszú útja során iráni és török kultúr-, és népelemekkel gazdagodott. A Kárpát-medence honfoglalása 894-896-ban kezdődött, Pannoniát 900 körül hódították meg. A gyors megszállást az itt levő hatalmi vákuum segítette elő. A Dunántúl a frank, az északnyugati rész a morva, a dél-alföldi és erdélyi régió a bolgár birodalom periferiájához tartozott. Az itt élő őslakosság lényegesen kisebb számú volt a hódítóknál. A honfoglalás után, a 10. század folyamán ki- és átalakultak a belső hatalmi viszonyok, rögzült a törzsi megtelepülési rend. Lassan teret nyert Árpád törzse és a fejedelmi dinasztia. A honfoglalás és Szent István trónra lépése között mélyreható változások mentek végbe a megtelepedő magyarság életében. A külső és belső ellenségek erős, integrált hatalom létrehozását sürgették. E folyamatot Géza fejedelem kezdte el, majd I. István fejezte be, aki keresztény királyságával legitímálta véglegesen a magyarságot a Kárpát-medencében és jelölte ki újabb ezer éves történetének kezdetét...

Szent István alatt kialakult a feudális állam, a megyerendszer, az egyház-szervezet. Átalakultak a birtokviszonyok. Az életet világi és egyházi törvények szabályozták. A változásokat a kereszténység felvétele szentesítette, miközben az emberek életét ezer szállal szötte át az egyház. Átalakultak a mindennapok is, megváltozott a településrendszer. Állandósultak a téli-nyári szállások, kisebb-nagyobb falvak jöttek létre. Szent István és Szent László törvényeiben és a 11. századi adománylevelekben a közrendűek lakóhelyeként a rögzített határokkal rendelkező falu (villa) tűnt fel. A falvak, szállások és *praediumok* (feudális szolgálzatok) szaporodásával együtt járt a nemzetség és a nagycsaládok földjének felosztása. Ezen utóbbi, néhány házból álló telepek közül sok faluvá fejlődött, mások végleg eltűntek a föld színéről. Szent László és Könyves Kálmán azon törvényét, amely tiltotta a falvaknak, hogy templomuk mellől eltávozzanak, úgy is magyarázhatjuk, hogy e korban még a szálláshely, azaz maga a falu is elmozdulhatott. Ez azonban nem jelentett teljes elvándorlást, inkább csak egy-egy falu határán belül folytatott parlagváltó rendszert. A falvak nagysága igen eltérő volt, 5-65 család lakta azokat. A tatárjárás nagy pusztítást vitt végbe a településhálózatban és a népességben. A 12-13. században újabb nagy változások történtek. Régi falvak szűntek meg, pusztásodtak el, újak jöttek létre sokszor eddig meg nem szállt területeken. A falupusztásodás okai a tatárjárás pusztításai mellett a természeti csapásokban, lakosok elvándorlásában stb. keresetők. Csökkent a falvak száma, miközben a nagyságuk növekedett. A jobbágyfalvak lakosságának életét a bíró vagy a földesúr megbízottja (*officialis*) irányította. A jobbágyok a földesúr személyes függőségében éltek, személyenként adóztak (SZABÓ 1966., BLAZOVICH 1994. 666-668., TAKÁCS 1994. 207-210.).

A honfoglaló magyarok a római Sopianae helyén még az ókeresztény korból maradt egyházi épületeket, a megye egy részén pedig pannonszláv őslakosságot találtak, amiről szláv eredetű helynevek tanúskodnak. A honfoglaló magyarság megszállta a Zselic és a Dráva közötti vidéket. A megszállás körülményei azonban homályban maradtak, Anonymus és a krónikák hallgatnak erről. Ez valószínűleg csak a 10. század utolsó harmadában történt meg. Nem tudjuk, hogy melyik volt a megye első birtokosa, ún. ősnemzetsége. A legnagyobb és csak itt birtokos Kán-nemről ugyanis kiderült, hogy az erdélyi Gyulák leszármazottja. Felvetődhet az is, hogy Baranya a hercegség (dukátus) megyéi közé tartozott. Ezt a feltevést engedi meg a székelyek jelenléte, a *kazár* név említése. Elképzelhető, hogy a Pécs melletti *Árpád* falu, amelyet *Megyer*, *Keszű*, *Varsány*, *Kozár* törzsnevek vesznek

körbe, a fejedelem egyik állandóbb jellegű szálláshelye lehetett. Mindenesetre azt bizonyosnak mondhatjuk, hogy a megye területe a 10. században az Árpádok uralma alá tartozott. A törzsi helynevek sűrűsödése, valamint a viszonylag nagy számú, 10-11. századi régészeti lelet arra mutat, hogy Pécssett, illetve közvetlen környékén volt a nemzetségfő, törzsfő vagy a fejedelem egyik birtokközpontja, vára, ami az udvarházak rendszerén alapult. Az Árpádok birtokba vették a többi földvárat is. Ezt igazolja például a Pécsvárad környéki *Várkony* és két *Hetény* nevű katonáskodó jobbágyfalu. A Mecsektől délre tehát kimutatható a honfoglalók megszállása. A mai értelemben vett Zselic és Hegyhát vidéke lakatlan volt a korai időkben, vagyis a 10-11. században nincs megszállásnak nyoma. Az Árpád-korban a mai *Zselic* tájnév a Tolna és Baranya határán levő erdős hátságra, illetve a Mecsekre vonatkozott. A *Zengőt* a középkorban *Mons Ferrus* ('*Vashegy*') néven emlegetik, ami a Zselic szláv jelentésű alapszavából a '*železo*'-ból (jelentése: vas) eredt.⁴ Magyarszék a Hegyhát és a Mecsek találkozásának vidékén, a történelmi értelemben vett Zselicen belül, a mai értelemben vett Zselictől délkeletre terül el (KÁRPÁTI 2000. 42-43., GYÖRFFY 1963. 247-252.). A fenti nézet szerint a Hegyháton, Magyarszék környékén nem települtek meg a honfoglalók. Magyarszék ÉK-i határában található *Benága* helynév ugyanakkor igen ősi magyar víznévadásból ered (REUTER 1969-1970. 135.) (20., 21., 25. kép).

István király a határvármegyék szervezésekor általában nem a nemzetségfő várát jelölte ki székhelyül, hanem az országból kivezető út mentén álló várat. Így lett megyeszékhely Baranyavár. Ugyanakkor a feltehető fejedelmi lakhelyen, Pécssett, István király püspökséget létesített 1009-ben, ennek közelében, Pécsváradon pedig bencés apátságot (GYÖRFFY 1963. 253-254). E rendnek kiemelkedő szerepe volt hittérítésben, a keresztény kultúra, írásbeliség és a korszerű gazdálkodás elterjesztésében. A szakirodalom egy része Baranya megyét tartja az egyik legelső megyének Magyarországon. Kristó Gyula szerint azonban csak a pécsi püspökség megalapítása (1009) után szervezték meg (KRISTÓ 1988. 288-297., KOSZTA 1994. 83.). I. István a Zselic-Vashegy erdőségét és déli lejtővidékét különböző, általa alapított királyi egyházak között osztotta szét. Pécs tágabb környékét, így Magyarszék vidékét is a pécsi püspökség kapta meg. A megye lakosságát nem ismerjük, de Györffy György a pécsvárad apátság alapítólevelében

⁴ Feltűnő, hogy hasonlóan szláv eredetű az ÉK-ről szomszéd falu *Pölöske* neve is (GYÖRFFY 1963. 250.)!

szereplő falvak és háznépek száma alapján e régió népsűrűségét 16-19 fő/km² teszi. Az összlakosságot 62500-67500 fő közé becsüli (GYÖRFFY 1963. 255-263.). A püspökség szentistváni megalapítása egyben a régi törzsi-fejedelmi rendszer felbomlását hozta. Az újonnan kialakuló, főleg egy-

20. kép Baranya vármegye kialakulása (GYÖRFFY 1963. nyomán)

21. kép Baranya az Árpád-korban (részlet GYÖRFFY 1963. nyomán)

házi központok eredete ezekben kereshető. A hatalom képviselőinek központja a 10-13. században a földvárak voltak.

Vidékünk megszállásának első közvetett nyomai a 11-12. század fordulójától ismertek. Régészeti kutatás tisztázta hogy a Mánfától északnyugatra elhelyezkedő, fallal körülvett, szokatlan arányú, szabálytalan alaprajzú templom a 11. század végén vagy a 12. század elején épült. Az eredeti épület román stílusú, egy hajós, szentélye félköríves záródású volt. Bélietes kapuja délről nyílt, ezen keresztül lehetett a feltehetően síkmennyezetes belső térbe jutni. Ez az alaprajzi megoldás és a méret a 11-12. századi falusi templomokra volt jellemző. A 13. században átépítették, régi szentélyét elbontották, a hajót meghosszabbították. Új szentély is épült, melyet négyzetes

22. kép A mánfai templom (DERCSÉNYI 2000. nyomán)

alaprajzú, dongaboltozattal fedtek. Ekkor emelték a nyugati homlokzat elé az ikerablakokkal áttört tornyot. A templomot ovális alaprajzú kőkerítéssel vették körbe. A templom **Monaj** (Mánfa) falu határában épült. E település viszonylag magas, 66 denáros pápai tizedet fizetett az 1332-1335 közötti időszakban. Fontos megjegyezni, hogy a templom korai építése azonban már legalább a 11. század végétől létező településhálózatra utal (NÉMETH é. n. 2871., GYÖRFFY 1963. 343., DERCSÉNYI 2000. 98.) (22. kép).

Nem véletlen hogy a környékünkre vonatkozó első írott emlékek egyházi forrásokból származtak. Itt már értesülünk arról, hogy a környék egyes részei mely egyházi hatósághoz tartoztak. A baranyai püspökség a 13. század elején baranyai és tolnai főesperességre oszlott. A főesperességbe kerületek tartoztak, fejei az esperesek. Tágabbi környékünk a pécsi, pécsváradi, mágocsi, gödrei kerületek között oszlott meg (NÉMETH 1897. 241.) Ezek közül Magyarország nagy valószínűséggel a pécsi kerülethez tartozott. Mindenesetre a Hegyhát vidéke megszállásának közvetlen nyomát jelzi a Göd-rén létrehozott esperesi kerület.

A tatárjárás a megye területén számottevő dűlást végzett, Pécsét is elpusztította. A veszteség azonban nem volt olyan nagy, mint az Alföldön, mert a megszállás rövidebb ideig tartott, és a lakosságnak módja volt az erdők és mocsarak közé rejtőzni (GYÖRFFY 1963. 258.).

A 13. század végén Magyarország vidéke a pécsi püspökséghez tartozott. Ekkor vidékünkön húzódott a megyehatár. Györffy György szerint a pécsi püspök, a pécsváradi apátság és a fehérvári káptalan uradalmaival átnyúlt a Mecsek északi lejtőire is. Környékünkön Egyházbér, Pölöske, Komló tekinthető Baranyához tartozó szélső falunak (GYÖRFFY 1963. 255., 257.). A 13. század második felében néhány környékbeli falu nevét már megemlítik az írott források. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csak e néhány falu létezett ebben az időszakban, inkább az írott források csekély, a valós adatokat halvány visszfényben tükröző voltát jelzi.

A környékbeli falvak közül az első írott forrás a Magyarorszáktól ÉK-re található **Jánosiról** maradt fenn. A falu *János(i)*, (*Jánosd*), *Terra Janus* neveken szerepelt 1254. és 1256. években (ZICHY I. 7., 9.). 1256-ban a Komló és Jánosi közötti völgyben nagy tavak, Jánosinál híd említetett meg. Komló *Villa Complov* néven maradt fenn ebben az iratban (ZICHY I. 12., NÉMETH é. n. 370.).

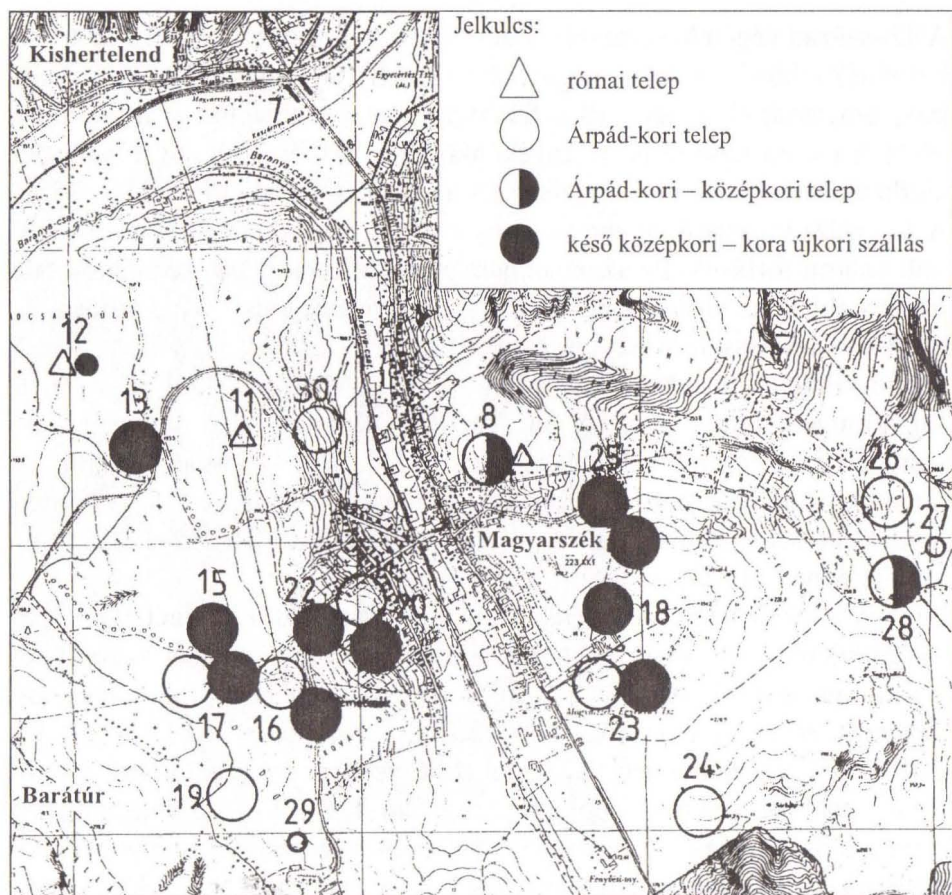
Egy másik oklevél szerint IV. Béla király utasítja a pécsi káptalant, hogy Isép comes fiai részére Chepán⁵ nevű földtér birtokbaadása iránt az országbíró ítélete szerint járjon el (kelt: Füzitő, 1267 k. máj. 8.): *...quatenus secundum quod terram Chepani...* (A pécsi káptalan 1267. évi átírásából) (HO 1876. 146.).

1291-ben 159 egyén a pécsi káptalan előtt bizonytságot tesz, hogy IV. Béla elhunytával az esztergomi polgárok az ottani káptalan- és prépostnak 100 márka kárt okoztak. Az okmányba foglalt személy- és helynevekből **Kácsszénája** (Kovácsszénája) (FEJÉR VII. 5. 500., NÉMETH 1897. 264-265.) ismerhető fel.

A pécsi káptalan 1292 körüli bizonytságlevelében az esztergomi káptalan számára telepítendőök tárgyában **Kácsszénája** (Kovácsszénája) és *Chepan* (Csépán) falunevek tűnnek fel: *...Item Comes Dyonisius, et Gregorius filius Chege de Kachscenaja ... Item Johannes et Emericus filij Chepani...* ((ÁÚO X. 107.).

A fentiek alapján annyit tudunk meg, hogy Jánosi, Komló, a Pölöskétől keletre elterült Csépán, és a Magyarorszáktól délnyugatra lévő Kovács-szénája falvak már léteztek a 13. század második felében. Számukat remélhetőleg a jövőben régészeti kutatások gyarapítani fogják. Erre utalhat Györffy György azon megjegyzése, amely szerint a Zselic (Mecsek) lakatlan erdeiben a 13. században kezdődött el az irtás. Ekkor létesült például Zobák falu (GYÖRFFY 1963. 260.).

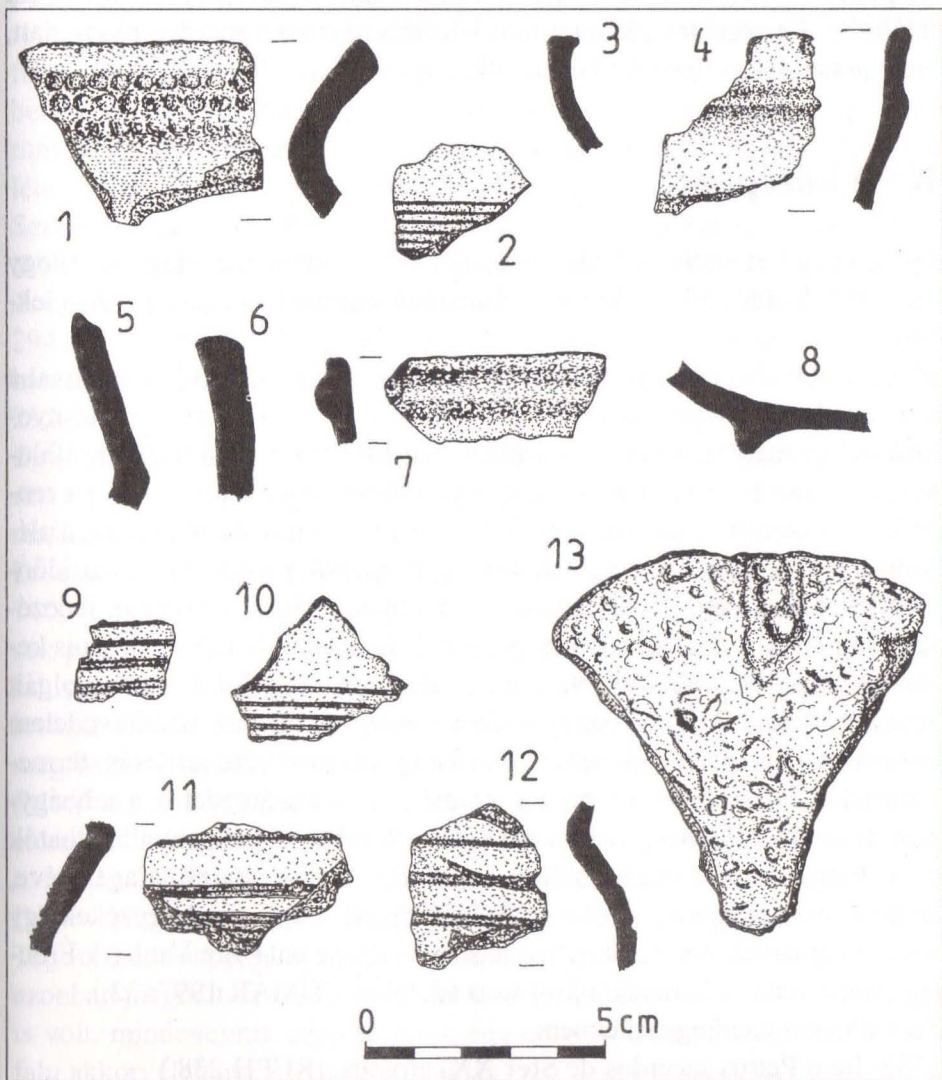
⁵ Magyarorszáktól ÉK-re levő, ma már nem létező falu.

23. kép Római, Árpád-kori és késő középkori lelőhelyek Magyarorszéken

A 2000-2001-ben folytatott terepbejárásaink során Magyarorszék területén igen sok Árpád-kori településnyomot találtunk (8., 14., 16-17., 19-20., 23-24., 26-30. lelőhely). E kisebb falvak, falurészek egymástól igen kis távolságra, mintegy 150-500 m-re helyezkedtek el (23. kép). A lelőhelyek kiterjedése igen kicsi, 20-150 m között mozog. Az írott forrásokból egyáltalán nem tükröződő eredmény alapján tanyaszerű, vagy nagyon kis falvakból álló, de sűrű Árpád-kori településhálózatot sejtethünk Magyarorszék határában, illetve ezen a vidéken. Ez megfelel az Árpád-kor (legalábbis annak korai, 11-12. századi) jellemző települési képezének. E kis kiterjedésű telepjelenségek az 5-20 házból álló ún. aprófalvakhoz tartoztak. A lelőhelyek azonban bizonyítják a vidékünkön való, már az első írásos említés előtti, Árpád-kori megtelepedést is. Ez a 19., 21., 22. lelőhelyeken talált kerámia alapján legkésőbb a 12. században megtörtént. E települések neveit azonban, írott for-

rások hiányában, nem ismerjük. A településképző szőrt, rendszertelennek tűnő, a házak többnyire nem voltak utcába rendezve, halmazszerűen helyezkedtek el. Az Árpád-kori ház alaptípusa a kis méretű (3,5x4 m körüli), földbe mélyített, egy helyiséges veremépület volt. Ezeknek csak a tetőzete emelkedett ki a földből. Léteztek ugyanakkor a föld színe fölé épített házak is, amelyek gerendavázzal és paticsfallal, esetleg döngölt vagy vályogfallal rendelkeztek. A korai időszakban nyáron sátorban is lakhattak. Már a kora

24. kép Középkori leletanyag: edénytöredékek: 1-4. 8. lelőhely, 5-12. 20. lelőhely, vas ösztöke: 13. 13. lelőhely

Árpád-kortól fogva, de később egyre gyakrabban többhelyiséges, nagyobb alapterületű épületeket használtak (BLAZOVICH 1994. 666-668., TAKÁCS 1994. 207-210.).

Terepbejárásaink során a templomtól nyugat-északnyugatra 10-20 m-re, illetve attól északnyugatra több középkori, 12-14. századi edénytöredéket lelünk (**23-24. kép**). A lelőhely egy nagy kiterjedésű dombhát északnyugati lejtőjén helyezkedett el. Nyomait kb. 150-200 méter sugarú körben tudtuk megfigyelni. Feltehetően az Árpád-kori-középkori *Széket* találtuk meg (**8. lelőhely**). Egykori temploma a falu közelében, talán a mai templom alatt, vagy annak közvetlen környékén állhatott.

Késő középkor

Egy község történetének feldolgozásához fontos annak megállapítása, hogy az illető település mikor és milyen formában szerepelt először az oklevelekben.

Magyarszék első írott említését a 14. század első harmadából, tehát jóval a falu keletkezése, legalább két évszázaddal az első Árpád-kori településnyomok után ismerjük, amikor a település már korántsem tekinthető aprófalunak. Ez a forrás az ún. Pápai Tizedjegyzékekben maradt fenn. A pápa rendelkezése szerint ugyanis az önálló jövedelemmel rendelkező papság, a plébánosok, apátok, prépostok, kanonokok, püspökök jövedelmük után időnként tized fizetésére voltak kötelezve, amellyel a pápa kiadásainak fedezésére járultak hozzá. A korabeli pápa, XXII. János (1316-1334), ugyanis kereszties hadak indítását tervezte. Az ő általa elindított gyűjtés ennek szolgált anyagi háttéréül. Mivel a papi jövedelem alapja az egyházi tizedjövedelem volt, ezért a pápai tized elvben tükrözi a tized alá eső mezőgazdasági termelés értékét és közvetve a termelők számát. Pontos számadatok a jobbágháztartásokra és lélekszámra vonatkozólag azonban ebből nem állapíthatók meg. Megközelítő összehasonlítás végzésére, a számadatok átlagát véve, azonban alkalmas volt. Erről a gyűjtésről készült Pápai tizedjegyzékek egy része megmaradt. Anyaguk nyomtatásban is megjelent (MonVat I/1.). Érdeemes sorra venni a környékünkéről való adatokat. (TÍMÁR 1997. 32.).

Szék a Pápai tizedjegyzékekben:

1332: Item Petrus sacerdos de **Ster** XX. grossos. (RCPH 238.)

1333: Item Petrus de **Zeek** solvit II. pensas. (RCPH 266.)

1333: Item Petrus sacerdos de **Zeek** solvit XIV. banales. (RCPH 276.)

1334: Item Petrus de **Zcel** solvit XLV. banales. (RCPH 285.)

1334: Primo Petrus de **Zek** solvit XXV. banales. (RCPH 294.)

1335: Item Petrus de **Zek** solvit XXV. banales. (RCPH 310.)

A falu papja 1332-ben 20 garas, 1333 első felében 2 pensa, második felében 45 denár, 1334 első felében 45 denár, 1334 második felében 10 denár, 1335 második felében 25 garas pápai tizedet fizetett. Szék plébániája, igen magas, 101 denáros átlagot produkált. Összehasonlítva a megye más településeivel ez igen magas aránynak számít, ami a korban jelentős lakóhelyre, igen nagy falura utal. Ezzel a felsorolt települések sorában a 13. helyet foglalja el, például Pécsvárad (180) és Siklós (159) sem fizetett sokkal többet (GYÖRFFY 1963. 263-268., 382.). Ez alapján joggal következtethetünk arra, hogy a Magyarország már jóval az első említése, vagyis 1332 előtt létezett! Mindenesetre ebben az időszakban nagy falunak számított.

Szék egyházát Szent Péter (*Petrus sacerdos*) tiszteletére szentelték. Neve több formában szerepelt a fenti tizedjegyzékekben: kétszer *Zeek*, illetve *Zek*, 1-1 alkalommal *Ster*, illetve *Zcel* (MonVat I/1. 238., 266., 276., 285., 294., 310., GYÖRFFY 1963. 382.). Baranyai főesperességhez tartozó plébániaként *Zeek*, *Zeel*, *Zek* néven említették (ORTVAY 1891. 251., 268., 292.).

Egy 1397-es adat szerint Szék már a pécsi káptalan birtoka volt. Az irat szerint a káptalan a község jobbágyait is felhasználja, hogy Gadányban "hatalmaskodást vihessen véghez" (ZICHY V. 30., CSÁNKI 1894. 523.).

Érdekes és igen életszerű adat maradt fenn ebből a korból Szék életéből. 1400 körül Zazy Benedek volt itt a plébános, akinek durva életmódja ellen sok panasz érkezett; megtagadta a szentségek kiszolgáltatását, több lopással, szüzön tett erőszakkal gyanúsították, egy papot megkínóztatott, füleit levágatta, saját ágyasától származó gyermekeit állítólag megölte. A pápa megfosztotta állásából és helyette Imre fiát Mártont nevezte ki plébánosnak (MonVat I. IV. 332-333.). Németh Béla szerint ez az erős pápai centralizációnak és a püspöki hatalom visszaszorításának bizonyítéka (NÉMETH é. n. 3000.). Egy másik okmány azonban ellene mond az előzőnek (MonVat I. IV. 434.), mert e szerint a vizsgálat a fenti panaszokra még nem ejtetett meg. Teljesítésére a pécsi Szent János káptalan prépostját küldték ki, közben azonban meghalt a hírbe hozott plébános (NÉMETH é. n. 3047.). Bárhogy is volt, mindenesetre ezen okiratok egy érdekes momentumát emelik ki a falu akkori életének és viselt dolgainak.

Egyes községek azonos nevei miatt az azonosításokkal kapcsolatban történelmi viták merülhetnek fel. Szék esetében is fennmaradt egy érdekes kul-

túrtörténeti adat, mondhatni legenda. Egyes történetírók véleménye az volt, hogy az általunk vizsgált Széken bencés monostor létezett. Thuróczytól tudjuk, hogy *Zeek* másként *Czikádor* néven cisztercita szerzet is létezett e helyen. Az okmányok viszont bencés szerzetről írtak. Ezek alapján felvetődött a lehetőség, hogy két monostor is létezett. Ezek közül a bencés monostor esetében merült fel a gyanú, hogy az (Magyar)Széken funkcionált. Myskovszky Viktor Széken bencés apátságról tudósított, melyről V. László idejéből fennmaradt adatokat közölt (MYSKOVSZKY 1873. 59.). Békefi Remig *A czikádori apátság története* című könyvében említette, hogy Bátaszéken, illetve Czikádoron működött cisztercita majd bencés kolostor. Ezek alapján bizonyítható, hogy Magyarországon nem volt soha kolostor (NÉMETH-é. n. 2659-2660.). Németh Béla azonban arra utal más írásában, hogy Barátúr a Széken levő benediktinus szervezethez tartozhatott. Rómer Flóris is arra a következtetésre jutott, hogy a czikádori apátság nem állhatott (Magyar)Széken, bár szerinte itt valóban állt egy kolostor, amely templomot Klimó püspök *visitatio canonica*-jában említett (RÓMER 1876. 10.). Ennek azonban nincs valóságalapja. Összefoglalva a leírtakat; a névazonosság miatt merülhetett fel, hogy falunkban, Széken kolostor létezett. Valójában ez a Tolna megyei Széken, illetve Cikádoron volt található. Magyarországon soha semmilyen kolostor nem működött!

Szentimre (S. Emericus):

Magyarország határában szerepel *Szentimre*, illetve *Szentimrő* helynév, ami esetleg Árpád-kori helynévre utalhat.

1332-35 közötti pápai tizedlisták *sac. de S. Emerico, S. Emericus* alakban szerepeltetik. Papja 15 báni denár pápai tizedet fizetett (MonVat I/1. 265.). A pécsi püspökség plébániája *Sancti Emerici* alakban (ORTVAY 1891. 241. 78. sz.). 1542. évi adólajstromban: *Zenthy Imre* (CSÁNKI 1894. 19.). Csánki Dezső szerint Szék és Mánfalva (ma Mánfa) vidékén helyezkedett el (CSÁNKI 1894.). Németh Béla szerint a mánfai katolikus templomhoz tartozott a pápai tizedjegyzékekben. Elpusztult község, amely Magyarországtól délre, valószínűleg a völgy nyugati oldalán feküdt. Helye ma is Szent Imre.⁶ Evvel kapcsolatban Haaz megjegyezte (Emlékirat 171.), hogy a mánfai kápolnához közel állt hajdan Szent Imre tiszteletére szentelt templom, amelynek "romjaihoz a hideglelésben sínlődők most nagy bizalommal jár-

⁶ Ebből a szempontból figyelemre méltó, hogy Németszákon egy dűlő neve Imre völgy (NÉMETH é. n. 2698.).

nak imádkozni.” (NÉMETH é. n. 2698., 2701., 3073). Pesty Frigyes is említést tesz róla: “erdő, hol régenten Szt. Imre szentelt kápolna állott.” (PESTY 1888., BMFN 1982. 266.). Ezek alapján Szent Imre falu egyháza a mai Mánfa északi határában található, fent említett templom lehetett. Nagy Lajos szerint a falu a mánfai templomtól északra 1 km-re feküdt, templomának romjaihoz a múlt században még jártak a búcsúsok (GOSZTONYI 1939. 1-4., NAGY 1986. 131. 242. j.).

A Pápai Tizedjegyzékekben azonban Szentimrét a pécsi esperességben Boldogasszonyfalva és Szentjakab között sorolták fel (CSÁNKI 1894. 525., WEIDLEIN 1934. 624., FOLLAJTÁR 1942. 306.). Györffy György véleménye alapján így nehezen azonosítható azzal a később feltűnő faluval, amely ma helynév Mánfa és Németszék között. Az e mellett fekvő Szék, Barátúr falvak ugyanis a baranyai esperességhez tartoztak. Elképzelhető, hogy Kishajmás közelében volt, ahol 1714-es zsinati akták említették a Szent Imre templom romjait (GYÖRFFY 1963. 386., REUTER 1969-1970. 142.). 2000-2001-ben végzett terepbejárásaink az utóbbi véleményt látszanak alátámasztani, ugyanis a helynév környékén régészeti lelőhelyre utaló nyomot nem találtunk.

Bános (Bálványos):

1332-35. közötti pápai tizedjegyzékekben *Jo. sac. de Paulanus Bala, Balva(c), Balvan* néven szerepelt. Évi 14 denáros átlagos pápai tizedet fizetett (MonVat I/1. 238., 264., 274., 294., 313., CSÁNKI 1894. 470., GYÖRFFY 1963. 278.). A pécsi püspökség plébániája *Bálványos, Baluan, Balvac, Paulanus* neveken (ORTVAY 1891. 235. 11. sz.). Az 1542. évi adólajstromban *Balwanyos* (CSÁNKI 1894. 18. 1.). Szék és Mánfalva vidékén terült el (ma Bános) (CSÁNKI 1894. 470.).

Barátúr:

1332-35. közötti pápai tizedjegyzékekben *Nic. (sac) de Barat(ur)!, Baratur* néven vált ismertté (MonVat I/1. 276., 285., 296., 310., ArchVatColl 183., fol. 91. a. col. I. fol. 93. b. col. I. fol. 100. col. I., ORTVAY 1891. 244. 7. sz.). Évi átlag 26 denár pápai tizedet fizetett. A templomot 1334-ben szentelték fel (CSÁNKI 1894. 471., GYÖRFFY 1963. 281.). Baranyai főesperesség plébániája: *Barátúr, Baratro, Barato, Baratur* néven. 1397-ben *Baratur* a pécsi káptalan birtoka (ZICHY V. 30.). 1462-ben a pécsi káptalan hatalmaskodást követett el, többek között Barátúr, Hertelend, Pölöske, Komló, Egyházbér lakóival, a környéken nagybirtokos és állandóan peres

eljárásokban szereplő Töttös család kemenfalvai (Jánosi) birtokán, amelyből per támad (Zsélyi llt. 213. 2736., NÉMETH é. n. XI. 7021.). Az 1542. évi adólajstromban még a pécsi káptalané volt *Barator* falu (CSÁNKI 1894. 471.).

Csépán(falva):

1267-ben *Terra Chepaniként* tűnt fel (HO VI. 146.). Feltehetően köznemek nevéből eredt. 1332., 1368., 1371., 1400., 1405., 1408., 1426., 1450. években *Chepanfolua*, *Villa Chepan*, *Chepa*, *Chepanfalva* faluként ismert. Az 1542. évi adólajstromban: *Chepan*. Az egykori falu Jánosi mellett terült el (CSÁNKI 1894. 477.).

Jánosi:

János(i), (Jánosd), *Terra Janus* neveken szerepelt az 1254. és 1256. években (ZICHY I. 7., 9.). 1254 és 1466 között számos helyen említik *Janus*, *Juanus*, *Iuanus*, *Iuanusy*, *Juanusy*, *Janussy*, *Janusy*, *Janosd*, *Eghazas Janusy*, *Fel Janusy*, *Felseujanusy*, *Kysjanusy*, *Janos.*, *Janoss.*, *Pp.Reg: Janus*, *Iwanus*, *Jana Villa Janus*, *Terra Janus*, *Poss. Juanes* stb. neveken (Okleveles források: ZICHY I., MonVat I/1., DL, KÁLDY-NAGY 1960., VASS é. n.) (TÍMÁR 1997, 93). A területet a 13. században az előkelő Bökény nemzetség birtokolta. 1254 körül Miklós fia Vidol eladta a birtokot egy Achilles nevű nemesnek és a pécsi káptalannak. A hagyatéki rendezés során azonban Vidol lánytestvérei (Pinne és Ilona) is megkapták a leánynegyedét. Ebből lett később Kisjánosi vagy Keményfalva. Achilles része hamarosan a Becseiek vagy Bátmonostoriak kezébe került. Jánosi története a két birtokos, Márévár urainak birtokrésze és a káptalani birtokrész közötti kölcsönös hatalmaskodások krónikája. Erről tanúskodnak a birtokjog feletti pereskedések oklevelei. A 15. század végére kihalt a kisbirtokos nemesség Jánosiból. 1466-ban Máré vára uralta (CSÁNKI 1897. 431.). Plébániája a baranyai főesperességhez tartozott *Sancti Joanni* néven (ORTVAY 1891. 249. 90.).

Liget:

1310-ben említik először *Particula terra Lygeth vocate*, *Villa Lygeth* alakokban. Az ekkor Tolna vármegyéhez sorolt falu a szekszárdi konventhez tartozott. Péter gróf fia Jakab itteni birtokát Kemény grófnak és Miklós testvérének 2 márkáért zálogba adta (ZICHY I. 125., NÉMETH é. n. II. 472.). 1315-ben *Lygueth* már a Dömötöröké (ZICHY I. 174., NÉMETH é. n. II. 472.). 1315-ben *Poss. Lygereth* (ZICHY I. 149.), 1327-ben *Lygeth* (ZICHY

I. 293., NÉMETH é. n. 2193.), 1374-ben *Ligeth* (ZICHY I. 293., NÉMETH é. n. II.472.), 1426., 1430. 1433. években *Poss. Lepeth, Lypoth, Ligeth* (DI 11873., 12218., 12530.), 1483-ban *Poss. Lighethy* (DI 18863., CSÁNKI 1897. 434., 439.) neveken szerepelt. 1464-ben a falu Korog Gáspáré, amelyet Benedek de Agárdnak ad el 100 ft-ért (DI 16048., NÉMETH é. n. 5345). A középkorban "Kerekliget" faluként említik (REUTER 1969-1970. 143.).

Mánfa (Monaj):

A falu legkorábban már a 11. század végétől létezhetett, amit a határában épült templom is bizonyít (GERECZE 1906. 133.). 1332-35 közötti pápai tizedjegyzékekben *Nic. Sac. de Monachy, Money, Monoy, Monohi, Monahi* alakban ismerhető fel. Papja évi átlagos 66 denár (tehát igen magas!) pápai tizedet fizetett (GYÖRFFY 1963. 343.) A baranyai főesperességhez tartozott (GYÖRFFY 1963. 386.).⁷ Többször összekeverték a Magyaregregy közelében fekvő Malafalvával. Németh Béla szerint: "Hajdan *nem ott feküdt, hanem az országút déli oldalán, ott ahol jelenleg a magányos kápolna áll*" (NÉMETH é. n. II. 518.).

A határában fekvő és a fent ismertetett templomot a 14. században újra átépítették. A templom északi falát elbontották, a néphajót kétszeresére bővítették. A gótikus átépítésre utalnak a támpillérek és az új, kőkeretes, csúcsíves kapu, amely a nyugati homlokzatot töri át (DERCSÉNYI 2000. 98.).

Pölöske (Piliske):

1332-35 közötti pápai tizedjegyzékekben *Blas. (sac.) de Pyliske* (MonVat I/1. 309.) néven (Bél=Egyházbér után) szerepelt. 1335 II. fél évében 8 báni pápai tizedet fizet (GYÖRFFY 1963. 371.). 1347-ben a pécsi káptalan zselizi officialisa ('*officialis cap-i eccl-e Quinque ecclesiensis de Zelyz*') hatóköre *Pelyskére* is kiterjedt (GYÖRFFY 1963. 247. 1. j.). A fenti tiszta Vesszős család *Joanusy* birtokán hatalmaskodott (ZICHY II. 232.). A baranyai főesperességhez *Pyliske* alakban tartozott (ORTVAY 1891. 249. 86. sz.).

Szakál:

Az 1332-35 közötti pápai tizedjegyzékekben *Geo. Sac de Zabal, Zacal, Zakal* alakokban tüntették fel. Évi átlagban 17 báni denár pápai tizedet fizetett (GYÖRFFY 1963. 380.). A pécsi püspökség plébániája (ORTVAY

⁷ Németh Béla szerint a 14. századi pápai tizedjegyzékekben *Mana* néven a tolnai főesperességhez tartozott (NÉMETH é. n. VII. 3148.).

1891. 242. 100. sz.). 1335-ben *Zakal* néven ismert a plébánia (NÉMETH é. n. 745.). Templomát állítólag 1458-ban szentelték fel.⁸

Szopok:

Az 1332-35 közötti tizedlajstromokban *Blas. sac. de Scupuk, Pet. de Zopud, Zopul, Blas. de Zopuk, Pet. de Zopok* alakokban szerepelt. Papja évi átlagos 28 báni denár pápai tizedet fizetett (MonVat I/1. 238., 276., 285., 294., 310., GYÖRFFY 1963. 393.). Később *Scupuk, Zopud, Zopul, Zopok* neveken ismert (ORTVAY 1891. 250. 96. sz., CSÁNKI 1894. 528.).

Tekeres:

1450-ben *Dáró* várához tartozott *Villa Thekeres* (Zsélyi llt.). 1510-ben *Atyavár*hoz tartozott *Thekere* néven (KÁROLYI Bosnyák iratok I. 1.). Az 1542. évi adólista *Thekerew* alakban említette (CSÁNKI 1897. 453.).

Érdekes, közvetett adatokat nyújt az is, hogy egy adott község mely megyéhez, illetve egyházi hatósághoz tartozott a 14-15. századi leírásokban. A 14. század elején *Mánfa* és *Máré-vár* Tolna vármegyében volt található (NÉMETH 1897. 273-274.). Szék környékén több falu is Tolna vármegyéhez soroltatott a Hunyadiak korában, így *Battyán, Jánosi, Liget, Varga, Sásd, Vázsnok, Bakolcza*. 1542-ben pedig *Pölöske, Oroszló* és *Godissa* is a szomszéd vármegyében tűnt fel (CSÁNKI 1897.).

Baranya 15. századi határleírása sok információt nyújt a környékre vonatkozólag. A megye kiterjedése e században volt a legnagyobb. A Baranya-Tolna közötti határ Mánfától a hegytetőn húzódik a Hármashegyig, ahol a völgybe tér, Szent-László Baranyához, Máré-vár Tolnához tartozott. A határ visszatér a magyarszéki völgybe, és nem fordul a Tolnához tartozó Sásd felé, mint korábban, hanem a mai Bakóca-Felsőmindszent vasútállomásnál, ahol akkor a tolnai Zarándok feküdt, vág át, a szintén tolnai Bakóca megkeverülésével, Baranya nyugati határa felé. A vármegye határa korábban a völgyben haladt Oroszló felé, de ebben a században a pécsi káptalannak Jánosiban és a tőle nyugatra fekvő *Csipán* (Csépán) faluban voltak birtokai (KOLLER 1804. IV. 400.). E területet 1461 körül Baranyához kapcsolták egy okmány szerint, amelyben az szerepel, hogy a Jánosi vidékén levő *Kemenfalva* "áttétel által" (*in Baranya per translationem existens*) került

⁸ Az 1721. évi *visitatio canonica* szerint a temploma még állt és az oltáron a fenti évszám volt olvasható (NÉMETH é. n. III. 745.)

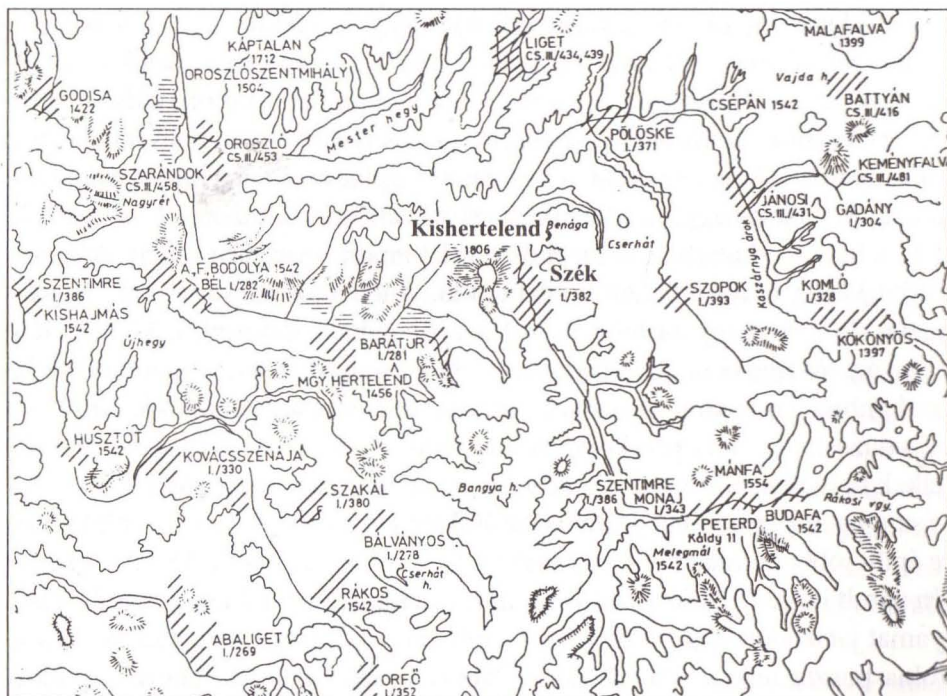
Baranyába (Zsélyi llt. 213. 2718., NÉMETH 1897. 310-311.). A fentiek alapján Baranya és Tolna határa a 14-16. században közvetlenül Széktől északra húzódott. Szék azonban – a határmozgások ellenére – mindig Baranyához tartozott.

Érdemes megemlíteni azt is, hogy a környékbeli falvak mely egyházi hatósághoz soroltattak e korban. A 14. század első harmadában Baranya nyugati része a székesfehérvári (korábban vátyi), keleti része, a Mecsektől délre, a baranyai főesperességhez tartozott. A hajdani tolnai és reguni (regölyi) főesperesség néhány plébániája Baranya része volt már ekkor. Koller 1804. évi Prolegomenáiban 113 községet említ a székesfehérvári főesperességhez tartozónak. Többek között a Székhez közeli *Abaliget*, *Bános*, *Kovacszena*, *Orfű* falvakat. Feltűnő, hogy a jegyzékben szereplő, egymás közelében fekvő fenti falvak önálló plébániával rendelkeztek (NÉMETH 1897. 278-280.). Más forrás szerint azonban a 14. században a pécsi székesegyházi főesperesség határplébániái voltak e községek (ORTVAY 1891. 234.). A Hegyháton levő *Szék*, *Jánosi*, *Barátur*, *Piliske*, *Szopok* a baranyai főesperesség részei voltak. Egy 1509-i összeírásban *Szék* (*“Zeki”*) már káptalani birtokként szerepelt (NÉMETH é. n. 504., NÉMETH 1897. 278-280.).

A 14. században újabb nagy gazdasági és társadalmi változások mentek végbe Magyarországon. A század derekán egy új telekfogalom jelent meg. A művelés alapja a jobbágytelek lett. Ez a jobbágygazdaság és adózás alapegységévé vált. Belső (ház, gazdasági épületek, udvar, kert) és külső (szántó, rét) részből állt. Mindez kiegészült a közös használatban való részesedés jogosítványával, az osztatlan közös határ, legelő, erdő, vizek használati jogával. A telkek nagysága tájanként és falvakként változott. A beltelek 1 hold lehetett, a határbeli tartozékok területe nagy szóródást mutat. A szántóföld 10-30, helyenként 60 holdat tett ki. A telek a földesúr tulajdonát képezte, de a jobbágy birtoka volt. Használatáért a jobbágy, a külső telek nagyságától függően, járadékkal tartozott az urának. A telekfogalmat kettős értelemben használták. Az állami (királyi) adózás csupán a belső, a földesúri adózás a külső tartozékokra is kiterjedő telket vette figyelembe. A beltelek helye állandó volt, adott rendje utcát alkotott, míg a külső telek fekvése a határ periodikus újrafelosztásától függően módosult. Az e rendszerre épült jobbágyfalu kialakulása csak a 14. század végén és a 15. század elején zárult le. A 15. század második harmadától nagyarányú pusztásodási folyamat játszódott le az országban. Szinte nincs olyan község, ahol ne lettek volna puszta telkek. Ennek oka a háborús cselekmények, adóterhek és a jobbágyok egy részének elszegényedése lehetett. A 15. században ugyanak-

kor a telkek osztódását is megfigyelhetjük (SOLYMOSSY 1994. 666.). Általános nézet szerint a gazdálkodást a 14-15. században a nyomásos rendszer jellemezte. Ez azonban feltételezi a kiegészítő állattartást. Ezért volt szükség rétek, legelők telkiállományba osztására is. Osztatlanul használt földnek számítottak az erdők és a művelés alá nem fogott nádasok, mocsarak, halászó helyek. Ezekből bőségesen rendelkeztek Széken és annak környékén. A környék középkori gazdálkodásáról igen kevés adatunk van. Valószínű azonban, hogy *Szék* falu viszonylag kis határa és kevés művelhető területe miatt nem lehettek jellemzőek a 40-60 holdas jobbágygazdaságok. E területen feltételezhető ugyanakkor a korai szőlőművelés is. Átalakult, fejlődött a lakáskultúra is. A középkorban eltűntek az Árpád-korból ismert földbe mélyített, kis méretű, egyhelyiséges házak. Az épületek a föld felszínén épültek fel és két-három helyiségesek voltak.

Szék falu viszonylagos – a pápai tizedjegyzékekben tükröződő – nagyságának egyik közvetett oka az ún. falupusztásodási folyamat is lehetett. Ennek során a kisebb, Árpád-kori falvakat egymástól távolabb fekvő, de nagyobb települések rendszere váltotta fel. Terepbejárási tapasztalataink a falvak, illetve települési nyomok számának drasztikus csökkenéséről vallanak.

25. kép Szék és környéke az Árpád-korban (KISS 1983 nyomán)

Mindössze három lelőhelyen találtunk a 14-15. századra keltezhető leletanyagot (8., 20., 28.) (23-24. kép). Feltehetően a 8. lelőhelyen kereshetjük a késő középkori *Széket*. Érdekes az is, hogy környékünkön ebből a korszakból ismert falvak neve és száma körülbelül megfelel a mai viszonyoknak (25. kép).

Török-kor

A Hegyháton a középkori településhálózat sűrűbb volt, mint az újkori, ami a 18. század végén szilárdult meg. A 16. században kétszer annyi település létezett, mint később (HORVÁTH-TÍMÁR 1973. 7-127., ANDRÁSFALVY 1979. 336.).

Érdekes adatokat nyújt a korról az 1542. évi váradi regestrum. Ebben a lajstromban a török elleni védekezéshez való segély miatt írták össze az országot, így Baranya vármegyét is. Ebből kiderül, hogy a megyét erősen megcsonkították a 15. századhoz képest. Baranyának ekkor csak három szolgabírósa volt. Egy járásban volt az egész Hegyalja, valamint Baranya északnyugati negyede. Ehhez keletről Jánosi, Pölöske, *Csipán* községek csatlakoztak, amelyek a Hegyháton még Baranyához tartoztak. A káptalani birtokok Pécs környékén, a nyugati Hegyalján, a Hegyháton elszórva és a Dráva-mentén feküdtek. A hadi célra fordított adóhoz hozzájárult az alsópapság is. E jegyzékből kiderül, hogy a pápai tizedek összeírása (1332-1335) óta a plébániák száma megszorodott. A plébániák között említettek a következő falvakat: *...Egyházbér, Barátúr, Peleske, Jánosi, Magyar-Szék, Szent-Imre, Monoh, Magyar-Hertelend...* (NÉMETH 1897. 409-411.). Szék az 1542. évi adólajstromban *Zeek* (CSÁNKI 1894. 18.) néven szerepelt.

Szék környékének meghódítása 1543-ban történt. A törökök e vidéken is gyorsan berendezkedtek közigazgatásilag és pénzügyileg egyaránt. Ez saját szokásaik és intézményeik szerint ment végbe. A legnagyobb kormányzati egység a *vilájet* vagy *pasalik* volt, amely a bégek által irányított *szandzsákokra* oszlott. A szandzsákok kisebb közigazgatási egységekre, nagyjából járás nagyságú bírósági kerületekre, *náhijékra* oszlottak. Egy náhijébe 20-80 település tartozott. A török közigazgatás konszolidációját általában a 16. század közepére teszik. A megfelelő ingó vagyonnal rendelkező alattvalók fejadót fizettek a szultánnak. Termékeik után tized, kapuadó és különböző illetékek jártak a török javadalombirtokosnak, a *szpáhinak*. Ezen kívül

még három napi ekemunkát is megköveteltek a törökök a keresztény jobbágyoktól. A magyar kormányhatóságok befolyása azonban nem szűnt meg. A hódolt terület lakóitól továbbra is beszedték az állami adókat és a földesurakat illető járadékokat. A magyar-török kapcsolat sajátos együttélést hozott létre (HEGYI 1976. 207-277., SZAKÁLY 1981.). A hódoltsági területek története így két oldalról közelíthető meg, vannak török és magyar kútfők. Szerencsés esetben a két anyag kiegészíti egymást. A török adóösszeírások azonban sokkal több települést vettek számba, mint a magyar *dika*-jegyzékek (HÓVÁRI 1990. 84.).

Vidékünkön a török közigazgatás megszervezése igen korán, 1543 szeptemberében történt meg. A mohácsi és siklósi járásokat, mint stratégiai területeket külön szandzsákká alakították. A maradék baranyai területekből öt náhijét szerveztek, amelyeket egyelőre a mohácsi szandzsákhhoz csatoltak, ez volt Baranya akkori fővárosa. Az öt náhije: pécsi, szent-lőrinci, pécsváradi, szászvári, szent-mártoni volt. A felosztás megmaradt a hódoltság végéig. A pécsihez tartozott a Hegyhátról is néhány község, mint *Budafa, Mánfa, Orfű, Abaliget*. A szászvári része volt Tolna alsó és nyugati, valamint a Hegyhát déli és keleti része. Az öt náhijét, Szigetvár elfoglalása után, a pécsi szandzsákban egyesítették. 1571 körül a pécsi tartományt Szigetvárhoz kapcsolták, de 1582-ben Pécset, mint szandzsákot tüntették fel (VELICS-KAMMERER 181., 206., 340.). Az egyes náhijék központjai a török defterekben városokként szerepeltek (NÉMETH 1897. 418.).

Szék a török defterekben (hibásan *Szél* néven) 14 házzal bírt (VELICS-KAMMERER I. 184., NÉMETH é. n. 2699.). 1554-ben 12 adózó házzal szerepelt (VELICS-KAMMERER II. 168., NÉMETH é. n. 6400.). 1561-ki váradó lajstromban **Zeek**, **Barátúr** és **Hertelend** együttesen fizettek váradót. Mind káptalani birtok volt **Szök** jelzéssel. Ebben az évben 13 jobbágy telekkel és 2 malommal bírt, 3 ft 50 denárt fizetett félévenként a bírónak: "*Parocho in Zök dedir*". Egy 1569. évi összeírásban **Zeki** néven káptalani birtok. Ezek alapján a török uralom első időszaka alatt lehetett plébános és így katolikus hitélet is Széken (NÉMETH é. n. II. kötet 504.). **Szent Imre** falunak 1554-ben 2 adózó háza volt Szék mellett. A török defterekben 1565-ben mint falut jegyezték fel (VELICS-KAMMERER I. 184., II. 168., NÉMETH é. n. 2698., 6401). Nagy valószínűséggel ez a falu nem azonosítható avval a településsel, amit már többen Magyarszéktől délre kívántak lokalizálni az Árpád-korban. A mánfai és magyarszéki határban feltűnő *Szentimre* helynév feltehetően e későbbi, 14-15. századi eredetű falura utal. A náhijékhez tartozó falvak igen csekély házzal szerepeltek. Például Kom-

ló egy 1554-es összeírás szerint 10, míg egy 1565-ös defter szerint Tekeres 19, Meszes 6, Szakál 6, Orfű 5 házzal bírt. Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy a defterek adózás miatt írták össze, s az adóalapot a ház képezte. Csak azokat a házakat vették figyelembe, amelyeket megadóztattak. A szegény néposztálytól a török nem szedett adót, vagy valamilyen más munkát teljesített a török részére. A másik ok az elnéptelenedés volt. 1526 előtt is török betörések érték a területet, 1526-1543 között a folytonos hadműveletek, rablások, két-háromszoros adóterhek csökkentették a lakosság létszámát (pusztulás, rabszolgaság, elvándorlás). Az öt-hat házas falvak valaha igen népeseek lehettek, például Orfűn és Rákoson egykor önálló plébánia volt (NÉMETH 1897. 419.).

Szék és a környező falvak többsége átélte a török hódoltságot. Így Liget, Hertelend, Barátúr, Mánfa, Pölöske a török hódoltság alatt, de legalábbis a 16. században folyamatosan lakott község volt. A szászvári náhijéhez tartozó **Liget** a török defterekben 1554-ben 8 házzal, 1565-ben 11 házzal, 1582-ben 21 házzal bírt. Neve minden esetben *Kerek-Liget* (VELICS-KAMMERER I. 185., II. 168., NÉMETH é. n. 1910., 6372-6373., BMFN 1982. 216-274.). A fenti adatok alapján feltételezhetjük, hogy e falu a török hódítást követő átmeneti visszaesés után folyamatosan gyarapodott a 16. század második felében.⁹ A falu még megemlítésre kerül a cikádori apát 1619-ki összeírásában is. Birtokosa ekkor Lengyel Farkas volt (Orsz Ltr. Neoneg. fasc. 985: 13, NÉMETH é. n. 7190-7191.). **Magyarhertelend** a török hódoltság alatt valószínűleg folyamatosan lakott helység.¹⁰ 1558-ban 12 ft vár-adót és királyi dikát négy porta után fizettek. Az 1561. évi váradó ívekben a jobbágytelkek után 50 denárt fizettek. Itt Barátúrral együtt említették. 1559-ben a pécsi káptalan birtoka. Szerepelt Vizlai Pál 1619. évi jegyzékében. 1686-ban gr. Zrínyi Ádámnak hódolt Barátúrral együtt (BMFN 1982, 287-293., NÉMETH é. n. 499., 7228.). 1687-ben még 3 család lakta, majd pusztaként szerepelt. **Barátúr** a török hódoltság végétől folyamatosan lakott, jelentős lélekszámú magyar község volt. Az 1559. évi összeírásban a pécsi káptalan vagyona közt találjuk 9 telekkel. 1561-ben 12 ft vár-adót fizettek Szigetvár részére (BFMN 1982, 294-298). **Mánfa** 1542-ben

⁹ Jelentőségére utalhat, hogy az ún. "Kakasvár" (Rózsafa, illetve Rózsa utca) a néphagyomány szerint a török idők alatt a falu erődtímenye, földvára volt, ami egyben a falu legmagasabb pontja (BMFN 1982.).

¹⁰ Bár Pesty Frigyes szerint 1564-ben elpusztult és pusztja maradt 1738-ig (PESTY 1888., BMFN 1982. 287-293.).

'*Manfalva*', 1554: '*Málfalva*' néven olvasható. Egy 1559. évi összeírásban még püspöki birtokként jelzik *Manfalva* néven. Templomát 1543-ban égették fel a törökök. Csupán a torony belső alapjai maradtak meg. A török defterek is romként írták le (MNYTK 103., NÉMETH é. n. 518., 2871., 2876.). **Pölöskét** egy 1559-i összeírásban még a káptalani javakhoz sorolták. 1561. évi váradó összeírásban 5 jobbágytelket írtak össze adóalanyként (NÉMETH é. n. III.). Összehasonlításképpen megállapíthatjuk, hogy a török defterekben Tekeresen 1554-ben 9 ház, 1565-ben 19 ház, 1582-ben 9 ház (VELICS-KAMMERER I. 340., NÉMETH é. n. 1824., 6403.), Rákoson 1554-ben 10, 1565-ben 12, 1582-ben 14 (VELICS-KAMMERER I. 181., 341., II. 156., NÉMETH é. n. 1758.), Szakálon 1554-ben 8, 1565-ben 6, 1582-ben 10 (VELICS-KAMMERER I. 181., 341., II. 156., NÉMETH é. n. IV. 1755.), Felsőjánosiban 1554-ben 9, Alsójánosiban 3 (VELICS-KAMMERER I. 184., II. 168.), Komlón az 1554. és az 1565. években 10-10, 1582-ben 13 (VELICS-KAMMERER I. 189., 342., II. 170.) adózó házat írtak össze.

A fenti adatok alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a falvak a török hódoltság első, 16. század második feléig tartó időszakában nem pusztultak el. A 1540-es években történt hódítás harci cselekményei miatt a lakosság száma átmenetileg visszaesett. A konszolidáció, a török közigazgatás kiépítése után azonban lassú népesség-gyarapodás indult meg. Egyes településeken határozott fejlődést állapíthatunk meg. A törést valószínűleg a 15 éves háború okozta. Az ország más vidékeihez hasonlóan ekkor nagyobb volt a pusztulás és az elnéptelenedés, mint az első hódítás idején. A falvak lassan sorvadtak. A hegyháti falvak azonban – még ha néhány családdal is – de átvészelték ezt az időszakot. Ez a nagyobb hadjáratok útvonalától való távolságnak, a földrajzi környezet adta természetes menedékhelyeknek és a lakosság szívós itt-élni akarásának volt köszönhető!

Az élet folyamatosságára utal a keresztény hitélet fennmaradása is. 1557-ben például a következő falvakban tevékenykedtek katolikus papok: ...*Kárász, Vékény, Egregy*..., *Mánfalva, Budafa*... (Urbs et Couser, fasc. 90. N. 91.). Ez is arra utal, hogy a hegyháti községekben az élet folytatódott. Vallási értelemben nem történt nagy törés. Ez visszavezethető az iszlámnak a korra jellemző viszonylagos toleranciájára. A 17. század első felében azonban Baranyában már igen kevés volt a katolikus hitvallású, egyáltalán a keresztény ember. Római katolikusnak számított a Hegyhát és a Mecsek-alján néhány falu (NÉMETH 1897. 411., 461.). Közéjük tartozott Szék is. Ezt egy 1620-ból származó levél bizonyítja. Cserneký János jezsuita atya,

pécsi püspöki helynök levelet küldött Dallos Miklós pécsi püspöknek Bécsbe, aki a levélről jegyzeteket készített és kikérdezte a levelet hozó Harangozó Bálint szekcsői tanítót. E feljegyzésben Harangozó felsorolja a pécsi kerületben a világi hitszónokokat, akik katolikus beszédeket mondanak: "Tizenegyedik *Széki Mihály a Szék nevű birtokon (poss. Szek), egy mérföldre a hegyeken túl. Fiatal nőilen. Nincs tanítója. Fiókegyházak: Barátos (sic! helyesen: Barátur), Hertelend, Pölöske és Bánfalva (sic! helyesen: Mánfalva=Mánfa).*" (HOLOVICS 1967. 171-178.). Ez az adat is arra a fontos jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy Széken és környékén fennmaradt a katolikus egyházi élet a Tizenötéves háború után is, valószínűleg az egész hódoltság korában. Ebben Széknek központi, irányító szerepe, hiszen négy fióklébbániával rendelkezett. Emellett a falu viszonylagos nagyságára is utal. Ugyanakkor egy újabb érdekes, mondhatni extrém egyházi figura tűnik fel a forrásokban, Szék faluhoz kötődve, az 1400-ban szereplő Zazy Benedek után!

A török kiűzése után

1683-1686 között a felszabadító hadjáratok következtében ismét nagy pusztítások történtek szerte az országban. 1686-ban történt meg a Délkelet-Dunántúl felszabadítása Bádeni Lajos vezetésével. Az 1687-es nagyharsányi csata (amit 2., fordított mohácsi csatának is emlegetnek) végleg megpecsételte a török megszállók sorsát (NAGY 1979, 15-16.). A hadjáratok következtében azonban újabb falvak néptelenedtek el.

A török kiűzése után a vármegye fogalma teljesen hiányzott. Egy-egy nevezetesebb város vidékét egyszerűen tartománynak nevezték. Így volt pécsi és siklói tartomány. A pécsihez tartoztak az egykori pécsváradi, szási, szentmártoni, dombóvári, mohácsi náhijék. A tartomány Tolna és Somogy egy részére is kiterjedt (MÉMETH 1897. 498.).

A török kiűzése után számos hegyháti falu pusztaként szerepelt. Például Mánfát sok éve elhagyott pusztaként említik az 1680. évi összeírások (NÉMETH 1897. 310-311.). Azonban a táj korántsem volt olyan lakatlan, mint képzelnénk. Kisebb, mozgó csoportok tovább éltek, mint ezt a 17. század végi összeírások közlésénél érzékelhetjük. A legsűrűbb és legkisebb falvak hálózata ebben az időben, akárcsak ma is, a Mecsekhatón létezett. A 17-18. században erdős, nehezen megközelíthető, búvóhelyekben gazdag, a földművelésre legkevésbé alkalmas volt. A falvak azonban így jobban túléltek

a visszafoglaló háborúk és a rációk pusztításait (WEIDLEIN 1967. 45-47., ANDRÁSFALVY 1979. 336.).

A felszabadított területek a *Kaiserliche Hoff Cammer* kezelésébe kerültek, ami azokat egy kiszámított megváltási összeg fejében adta vissza a tulajdonosoknak, illetve az örökösöknek. Ennek érdekében összeírták a vármegyét 1687. június 1. és július 5. között Nagy György László commissarius vezetésével. Ennek címe: *A Császári Udvari Kamara pécsi prefekturájához tartozó terület 1687-ben* (közli: NAGY 1979. 15-55. OL. u: et C. Fasc. 56. no. 41.). A szövegben számos utalást találunk **Szék** környékére, annak népességi, gazdasági helyzetére vonatkozólag:

“A Syklosi és Mohach-i, pécsi nagy javak jegyzéke, ... felsorolása az 1687. Esztendőben. Fiscus számára lefoglalt összes javak jegyzéke ... felsorolása: 34-edszer: Rakos környékén és faluban találtunk: 20 kapás megművelt szőlő, 4 ház, 4 lakos, 50 hold szántó föld. Előtte 2 rénes Ft-ot fizetett a török császárnak. Házanként 1 Ft a bégnek járó adó. Robot és tized a fenti módon.

47-edszer: Szakar (Szakál) környékén és faluban: 30 kapás szőlő, 3 ház, 6 lakos, 45 hold szántó. 31/2 török Ft adó a szultánnak. Török urának 1 kakas, 2 vas. ... Robot és tized a fenti módon.

52. Monffa: 60 kapás szőlő, 4 ház, 12 lakos, 50 hold szántó. 5 Ft szultáni adó. Török urának 1 török Ft, 2 mérték vaj, karácsonyra 1 Robot és tized a fenti módon.

61. Bórátor: 75 kapás szőlő, 15 ház, 8 lakos, 100 hold szántó. 3 Ft szultáni adó. Urának 1 török Ft. Robot és tized a fenti módon.

62. Hertelendy: 40 kapás szőlő, 3 ház, 3 lakos, 50 hold szántó. 3 Ft szultáni adó. Urának 11/2 török Ft. Robot és tized a fenti módon.

72. Pelyeske: 20 kapás szőlő, 14 ház, 14 lakos, 60 hold szántó. 10 Ft szultáni adó. Urának 3 török Ft. Robot és tized a fenti módon.

90. Budaffa: 30 kapás szőlő, 3 ház, 8 lakos, 100 hold szántó. 2 Ft szultáni adó. Urának 1-1 Ft, 2 pint vaj, 1 kappan. Robot és tized a fenti módon.

*“Azoknak a meghódított falvaknak a jegyzéke, amelyeket Régen a kincstár számára az alábbi módon birtokba vettünk és lefoglaltunk” Budafa, Barótól, **Szegk**, Peleske, Vas Szard, Rakos, Szakaly, Tekeres, Kovach Szena, Baliged, Orfoey, Egy hazas belly, Barator, Varga, Vasnok, Kumlod, Vargya.”*

Domboi javakhoz tartozó...

10. Egy hazas belly: 15 kapás szőlő, 3 ház, 3 lakos, 100 hold szántó, 3 Ft szultáni adó, török urának 1 Ft. Robot és tized a fenti módon.

15. Bodolya: 15 kapás szőlő, 3 ház, 3 lakos, 50 hold szántó. 6 Ft szultáni adó, urának 2 Ft. Robot és tized a fenti módon.

Sásd-i kincstári javak tisztségviselőinek és személyzetének az évi illetménye:

5. Sásdi tizedesnek: 30 Ft, 20 köb v, kila keverék, 60 font só, 1 sertés.”

A fentiek alapján látható, hogy az egyes falvak többnyire túléltek a hódoltságot. Házaik, lakosságuk száma, gazdasági erejük azonban igen megcsapant. **Szék** környékén a házak száma 3-15, a családfők száma 3-14 között mozgott. A megművelt föld közül 45-100 hold szántót, 15-75 kapás szőlőt műveltek. A szultánnak fizetett adó 2-10 ft, a török urának fizetett adó 0,5-3 ft között váltakozott. A fenti népességszámok alapján 15-70 fővel számolhatunk falvanként. Ez az igen alacsony szám nagy visszaesést jelent, körülbelül a kora Árpád-kori kis-közepes falvak népességszámának felel meg.

Baranya területét a területek visszaváltására felállított ún. *neo acquistica commissio* adományozásokkal osztotta szét. Az elnéptelenedett, csekély értékű terület nagy részén mindössze hét adomány osztozott. Eszterházy Pál herceg nádor 1692-ben Dombóvárt és az ettől délre fekvő Sásdig elterülő birtokot választotta (egykori Dombói- és Henyei-család birtoka). Baranya így lassan elvesztette hajdani képét. A sok apró község és birtok helyébe nagyobb községek és birtokok léptek. A nagybirtokosok pedig arra törekedtek, hogy földjeiket egy nagyobb tagban egyesítsék (NÉMETH 1897. 519-521.).

Érdekes adatokat közöl egy 1696-os összeírás, ami az egész megyét felölelte. A megye területét csataternek nevezték és megemlézték, hogy valaha négyannyi lakója volt. Összesen 273 lakott községet írtak össze, számadásuk végén azonban csak 254 község szerepelt (leszámítandók a később csatolt községek). A vármegye lakossága magyar, Pécssett és Pécsváradon voltak németek. Voltak emellett rác görögkatolikus falvak (44) és magyar-rác vegyes falvak. Sásd korábban virágzó görögkatolikus rác község volt, az összeírás azonban már nem említi (NÉMETH 1897. 499.).

Egy 1695-ben készült összeírás már **Szék** pontos népességszámait, lakóinak nevét, gazdasági mutatóit és egyéb fontos adatait is közli. Ennek címe *Beschreibung der zu Fünfkirchen gehörigen Dorfschaften 1695.* (BML Ö. 2.) (1. táblázat).

1. táblázat: *Pagus Szek* (Magyarszék 1695-ben)

Név sor	fiú	ló	ökör	Tehén	borjú	sertés	méh *	szőlő	szántó	búza iug. **	vegy. iug. ***	hűv iug. ****	árpa iug.	zab iug.	sz. sz. **** **
Georgius Lele	1	-	-	1	1	1	-	1	1	-	-	1/4	-	-	2
Mathias Cseke	1	-	-	2	2	3	-	1	2	-	1,5	-	-	1/8	3
Mathias Kys Pal	-	-	-	1	1	2	-	-	-	-	1,5	-	1/8	-	2
Nicolaus Kovacs	-	-	-	1	1	1	-	1	1,5	2	1,5	-	-	-	2
Stephanus Gallo	1	-	-	2	2	10	3	1	3	-	-	-	-	1/4	2
Michael Tapaszi	-	-	-	1	1	1	-	1	1	-	1	-	-	-	1
Petrus Böröczke	1	-	-	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Georgius Viaz	1	-	-	1	1	1	-	-	-	1	-	-	-	1/8	2
Össz.	5	-	-	10	10	21	3	5	8,5	3	5,5	1/4	1/8	0,5	14

*méhkas ** iugerum *** vegyes **** hüvelyesek ***** szénás székér

“*Pagus iste distat 5 q2 Ecclesiis uno miliari septemtrionem versus. Terrestris Duus2 fuit Christianus Franciscus Nagy Egerszegiensis, praestabant ipsi per annu., per flor: unum denar 50 et a tribus annis a quo schedulam perdiderut (perdiderunt) dant per flor: 3 Duus2 Turcicus fuit Mustaibek 5 q2 Ecclesiensis, praestabant per annum ipsi omnis generis frumenti, apum et vini decimam, ā Majalibus Glaudinalem Censum uti alii accepit iteam (?) mediam occam butiri, et annuatim a- prolibet Incola denar: 50. Imperatori Turcico Totus Pagus flor: 3. Canisam (?) dabant de farina occas 60. Nunc nostro Imperatori similiter omnem decimam praestant, et a majalibus in glaudinatione existentibus denar: 25, ā duobus. Minoribus pariter, praeterea laboratores necessarios siccas, portiones solverunt flor: 46. Denar: 45. et intertenuerunt unam equilem, et unam oralem portionem tribus mensibus, sylvam Glaudiferam ad Jugera 30 extendentem.*”¹¹

Magyar fordítása: “Ez a falu egy mérföldre van Pécsről észak felé. A földesúr a keresztény Egerszegi Nagy Ferenc volt, évenként adóztak 1 dénár 50-et és három évvel azután, hogy papíron elveszett adnak forintonként 3-at. A török földesúr a pécsi Mustaibek volt, évenként adóztak minden fajta terményből, mézből és borból tizedet, a sertések után makkoltatási adót, occa vaját, és évente minden lakos után 50 dénárt. A török császárnak az egész falu 3 forintot (fizet). Vékát adtak lisztből occa 60-at. Mármost a mi csá-

¹¹ Kopasz Gábor már kivonatossan közölte ezt az összeírást: *Szék – Jobagiones*: 8 család (KOPASZ 1976. 151.).

szárunknak hasonlóképp mindenből tizedet adóznak, és a makkoltatott sertések után 25 dénárt. Hasonlóképp, valamint a szükséges robot végzik, porciót fizetnek 46 forint 45 dénárt és fenntartanak egy lóistállót, és egy katonatartási részt háromhavonta, 30 iugerum kiterjedésű makkos erdőt.”¹²

Ebből azt olvashatjuk ki, hogy a falut mindössze 8 család lakta. Viszonylag kis gazdasági erővel rendelkeztek. Kevés földjük volt, viszont nagy kiterjedésű (30 iugerum) makkos erdő terült el a falu határában. Ugyanakkor több, még ma is itt élő család neve (Kys-Pal-Kispál, Galló, Cseke) tűnik fel! Fel-tűnő, hogy Egerszegi Nagy Ferenc püspöknek még a hódoltság korában is adózott az egyházi birtokként szereplő falu. A török korban viszonylag nagy adót fizettek a szultánnak és a szpáhinak egyaránt. E falut is sújtotta a visszafoglaló háborúk utáni kötelező katonatartás (porció), ami igencsak megkeserítette az itt lakók életét, hiszen az itt elszállásolt katonákat elhelyezni, élelmezni és szállítani voltak kötelesek.

Összehasonlításkeppen ismertetem a környező községek állapotát is (BML Ö. 2.) (2-4. táblázat).

2. táblázat: *Pagus Pölöske* (Mecsekpölöske 1695-ben)

Névsor	fiú	ló	ökör	tehén	borjú	sertés	méh	szőlő	szántó	búza iug.	vegy. iug.	hűv. iug.	árpa iug.	zab iug.	sz. sz.
Steph. Suto	1	-	4	2	2	22	-	2	4	-	3	3	-	1	-
Petrus Suto	1	-	4	2	2	16	-	1	5	-	3	2	-	0,5	-
Paulus Obért	1	-	2	1	1	10	-	1	1,5	1	-	1	-	-	-
Simon Peremy	1	-	2	1	1	11	-	1	2	1	-	2	-	0,5	-
Georg. Botis	2	-	-	1	1	7	-	1	2	2	-	1	-	-	-
Steph. Bíró	1	-	1	1	1	10	-	1	1,5	1	-	-	-	0,5	-
Nicolaus Loga	1	1	1	1	1	6	4	1	1,5	1	-	-	-	-	-
Ivanés Radij	-	-	-	-	-	4	1	1	2	-	-	0,5	-	-	-
Georg. Thomas	1	-	-	-	-	1	-	1	1	2	-	0,5	-	-	-
Össz.	9	1	14	9	9	87	5	10	50,5	8	6	10	-	2,5	-

¹² A latinról magyarra fordítást Bozóki Gabriella végezte el. Segítségét ezúton is köszönöm.

3. táblázat: *Pagus Liget* (Liget 1695-ben)

Névsor	fiú	ló	ökör	Tehén	borjú	sertés	méh	szőlő	szántó	búza iug.	vegy. iug.	hűv iug.	árpa iug.	zab iug.	sz. sz.
Nicolaus Szabo	1	-	-	1	1	3	4	1	1	0,5	-	1/4	-	-	1
Franc. Szabo	1	-	-	3	1	10	3	2	3	2	-	2	1/4	-	1
Martinus Andras	1	-	-	3	1	10	3	2	3	-	2	-	1/4	-	2
Gregorius Kovacs	2	-	-	-	-	4	1	1	1	0,5	-	-	-	-	0,5
Michael Kuka	-	-	-	1	1	6	2	1	1,5	1	-	-	-	-	2
Petrus Kovacs	-	-	-	1	1	5	4	1	1	-	1	-	-	-	0,5
Emericus Kuka	1	-	-	1	1	5	2	1	1,5	-	1	-	-	-	2
Össz.	6	-	-	10	6	43	19	9	12	4	4	2 1/4	0,5	-	9

4. táblázat: *Pagus Manfa* (Mánfa 1695-ben)

Névsor	fiú	ló	ökör	tehén	borjú	sertés	méh	szőlő	szántó	búza iug.	vegy. iug.	hűv iug.	árpa iug.	zab iug.	sz. sz.
Blasius Biro	-	-	-	-	-	23	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Petrus Ugron	1	-	5	3	3	20	-	-	-	9	-	0,5	-	1	10
Blasius Zikra	-	-	4	4	2	5	-	-	-	9	-	0,5	-	1	10
Thomas Botos	1	-	2	2	1	1	-	-	-	3	-	-	-	0,5	4
Bernard. Marton	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Mathias Borsa	-	-	-	-	1	-	-	-	-	0,5	-	-	-	-	-
Blasius Botos	-	-	1	1	2	-	-	-	-	2	-	-	-	1/4	3
Georg. Berond	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1
Össz.	2	-	12	12	9	49	-	-	-	24,5	-	2	-	2 3/4	28

A leírásokból kiderül, hogy Székhez hasonlóan e falvakban is csak 7-9 család élt. Gazdasági mutatóik, egyéni vagyoni helyzetük azonban lényegesen jobb.

Az előző mellett az egyház is készített egy összeírást (*Conscriptio et Aestimatio Bonorum et Pagorum Provisoratus Quinq. Ecclesiensis + Anno 1696. Peracta + in ... Baranya existent*). Ez nagy vonalakban megegyezett az előzővel, de mégis néhány részletben eltért tőle (5-9. táblázat). Főleg abban, hogy Széken kevesebb lakos (6 családfő) szerepel e leírásban BML Ö. 3.)

5. táblázat: *Conscriptio Pagi Szék in Comitatu Baranya* (Magyarszék 1696-ban)

Név sor	telek	fiú	lány	lő	ökör	tehén	borjú	szárny * kecske	sertés	méh	szőlő kap. **	búza iug.	hüv iug.	árpa iug.	zab iug.	sz. sz.
Cseke Matthias	1/4	-	-	-	-	1	1	-	2	-	1	1,5	0,5	-	-	4
Gál Mihály	1/4	-	-	-	-	1	1	-	2	-	-	1	0,5	-	-	2
Csoma Matthias	1/4	-	-	-	-	1	1	-	-	-	1,5	1	0,5	-	-	2
Csoma Gyurka	1/4	1	1	-	-	2	2	-	-	-	3	3	-	-	1/4	2
Lovas Miklósné	1/4	-	-	-	2	2	2	-	10	-	1	1,5	0,5	-	-	2
Viás Gyurka	1/4	1	-	-	-	1	1	-	4	-	1	1	-	-	-	1
Össz.		2	1	-	2	8	8	-	18	-	7,5	9	2	-	1/4	13

* szárnyas ** kapás

“1. Locus distat Quing. Ecclesiis septemtrionem versus Miliari. 1.

2. Sterilium terrarum arabilium montosarum habet jugere 80. Vineas cultas ad fossore 7,5. Incultas ad fossore 20. Prata falcabilia ad falcatores 13. Virgultis concreta falcatur: 6. Sylvas glaudinales in circuitu ad horarimi 3. Spetium.

3. Sessiones inhabitatae /sunt sex/ desertae /4/.

4. Christianus Dominus terrestris erat Franciscus Nagy Egerszegiensis, jam Eppus. Quing. Ecclesiensis solvitur ipsi ab integro Pago in Recognitionem Dominii f. 3. Nunc prae manibus Fisci est. Bekles Agha Turcicus Dominus terrestris erat solvebatur ipsi annuatini a- qualibet Domo f. 1. et Decima laboratorum non erat certus numerus jam plures jam pauciores (?) exigebat (?). Turcici Imperatoris annuale Tributum erat f. 1. D. 50. ab integro Pago. De portionibus solverunt unius Anni f. 24. Praeter intertentionem (Boum?).

5. Molendinum unu. Exiquu. Census annualis d. 50.

6. Territorium huius extendit se in longitudine ad horae 1. Spatium latitudine horae 1/2. Commetanci Pagi sunt ad orientem Pölöske, meridiem Manfa, occidentem Baratur, septemtrionem Liget.

7. In hoc Pago nulli sunt Nobiles sed Rustici omnes.

8. Incolae huius Pagi omnes Catholici erant.

9. Decimam omnis generis Turcico Domino terrestri dabant jam autem Suae Matti. Facit tertialitas trium annorum Decimalium Proventuum de Tritico Cub (?): 4. Siliquie Cub(?): 1. Hordeo Cub (?): L. Avena Cub (?): - Dema Canabum lb: 2. Decima Apum f. - d 30. Census glaudinalis maiali- um f. 3. d. 68. Turcici tritici Cub (?): 1/3. Dema Vini Urnae. 2. Pint: - 10. Quo jure Christianus D. terrestris possideat nercitur.

11. *Privilegia nulla habent.*

12. *Nonam Turcico tempore nullam dabant.”*

Magyar fordítása:

1. *A hely egy mérföldre van észak felé Pécestől.*

2. *Van 80 iugerum ugaron hagyott dimbes-dombos szántóföldje, 7,5 fossor megművelt szőleje és 20 műveletlenje. Van 13 kaszáló rétje. Összesen 6 kaszáló cserjés. A környéken 3 órai távolságban vannak makkoltató erdei.*

3. *6 lakatlan telek, 4 elhagyott.*

4. *A keresztény földesúr Egerszegi Nagy Ferenc volt, már pécsi püspök, az egész falu után adóznak neki uralmát elismerve 3 forintot. Most a fiscus kezén van. A török földesúr Bekles aga volt. Neki évenként minden ház után 1 forintot fizettek, a tized (és robot?) nem volt biztos, hol többet, hol kevesebbet követelt. A török császár éves adója az egész falu után 1 forint 50 dénár volt. Az adórészekből fizettek évente 24 forintot. Kivéve (az ökrök?) tartását.*

5. *Egy malom szűkös éves bevallása 50 dénár.*

6. *A terület kiterjedése hosszában 1 órányi távolság, széltében 1/2 órányi. A falu szomszédai kelet felé Pölöske, délre Mánfa, nyugaton Baratur, északon Liget.*

7. *Ebben a faluban nemesember nincs, csak parasztok.*

8. *E falu minden lakója katolikus.*

9. *Mindenből tizedet adtak a török földesúrnak már Suae Matti. A harmad-rész annyit tesz mint 3 tized az év terményeiből, búzából 4 köből, hüvelyekből 1 köből, árpából 1 köből, zabból – köből, kenderből végtére 2 font, a méz tizede – font 30 dénár, makkoltatási illeték a sertések után 3 forint 68 dénár, törökbúzából 1/3 köből, végtére borból 2 urna.*

10. *Amilyen joron a keresztény földesúr birtokolja.*

11. *Semmi előjoguk nincs.*

12. *Semmilyen kilencedet a török időben nem adtak.*

Ebből az összeírásból az derül ki, hogy a falunak nagy számú szántóföldje volt ugaron, szőlejének nagy része is műveletlen, kaszálóinak harmadát benntette a cserje. A 6 családfőre 10 üres telek jutott, vagyis a falunak ekkor csak kisebb részét lakták. Feltűnő, hogy ebben az iratban más török földesúr szerepel, mint az előzőben, ráadásul a neki fizetett adó is más. Ennek valószínűleg az volt oka, hogy a sűrűn változó szpáhik közül nem ugyanazt vette figyelembe a két jegyzék. Bár az is furcsa, hogy a falu lakói itt csak feleannyit fizettek a török szultánnak, mint az előző összeírásban (valószínűleg csak feleannyi adót bevallani állt érdekükben az adatközlőknek). Ki-

derül azonban, hogy már rendelkezett malommal, ami minden bizonnyal a Baranya-csatornán üzemelhetett. A pontokból látszik, hogy ugyanazok a falvak veszik körbe, mint ma. A településen csak katolikus, előjogokkal nem rendelkező parasztok éltek.

Vegyük szemügyre a környező községek leírásait is (6-9. táblázat).

6. táblázat: *Conscriptio Pagi Pölöske in Comitatu Baranya* (Mecsekpölöske 1696-ban)

Névsor	telek	fiú	lány	lő	Ökör	tehén	Borjú	szárnykecske	sértés	méhkas	szőlőkap.	búza iug.	hűv iug.	árpa iug.	zab iug.	sz. sz.
Steph. Babos	1 / 2	-	1	-	4	2	2	-	10	3	4	5	1	-	1/2	5
Simon Perenyi	1 / 2	1	1	-	3	2	2	-	18	2	2	3	1	-	-	4
Georg. Sütő	1 / 2	1	-	-	3	1	1	-	14	1	2	4	1/2	-	1/2	6
Paulus Ober	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Nicolaus Loga	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Georg. Razezsellér	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Georg. Botis	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Össz.	-	3	3	-	13	10	10	-	67	8	17	15	5,5	-	1,5 2	25

7. táblázat: *Conscriptio Pagi Baratur in Comitatu Baranya* (Barátúr 1696-ban)

Névsor	telek	fiú	lány	lő	Ökör	tehén	borjú	szárny	kecske	sértés	méh.	szőlőkap.	búza iug.	hűv iug.	árpa iug.	zab iug.	sz. sz.
Steph. Tas	1/4	1	-	-	2	1	1	-	-	6	2	4	3	-	1/2	5	1/2
Georg. Tot	1/4	2	-	-	2	1	1	-	-	8	3	3	3	3	-	4	1
Nic. Szenté	1/4	1	2	-	2	2	-	-	-	1	3	3	5	-	-	6	1
Andr. Bodor	1/4	2	-	-	2	1	1	-	-	2	-	4	3	1	-	4	1/2
Steph. Thian	1/4	2	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jacob. Szike	1/4	1	1	-	1	1	1	-	-	-	-	2	1	-	-	2	1/2
Gregor Jakab	1/4	1	1	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-	1/2	-	1	-
Steph. Bartos	1/4	1	-	-	-	1	1	-	-	2	-	2	1	-	-	2	-
Petrus Tar	1/4	2	-	-	-	-	1	-	-	1	-	1	1	-	-	1	1/2
Steph. Tas	1/4	1	-	-	-	1	1	-	-	2	-	1	1	-	-	2	-
Össz.	2,5	14	5	-	9	10	9	-	-	22	9	22	19	4,5	1/2	29	4

8. táblázat: *Conscriptio Pagi Manfa in Comitatu Baranya* (Mánfa 1696-ban)

Név sor	telek	fiú	lány	ló	ökör	tehén	borjú	szárny kecske	sertés	méh	szőlő kap.	búza iug.	hüv iug.	árpa iug.	zab iug.	sz. sz.
Petrus Ugron	1	2	-	-	6	4	4	-	15	-	8	11	-	1,5	-	8
Valent. Szikra	1	1	-	-	6	2	2	-	16	3	10	8	0,5	1,5	-	8
Thomas Botis	1/4	1	1	-	2	2	2	-	5	-	3	4	-	1,5	-	3
Blasius Botis	1/4	-	1	-	-	1	1	-	-	-	1	1	-	1/5	-	3
Marcus Bernard	1/4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
Georgius Bernard	1/4	1	-	-	-	-	-	-	2	1	1	-	-	-	-	1
Össz.	3	5	2	-	14	9	9	-	38	4	24	24	12	5	-	23

9. táblázat: *Conscriptio Pagi Ligeth in Comitatu Baranya* (Liget 1696-ban)

Név sor	telek	fiú	lány	ló	ökör	tehén	borjú	szárny kecske	sertés	méh	szőlő kap.	búza iug.	hüv iug.	árpa iug.	zab iug.	sz. sz.
Emeric. Kuka	1/4	-	1	-	-	1	1	-	2	2	1	0,5	1/4	-	-	4
Franc. Szabó	1/4	-	1	-	-	1	1	-	7	3	1,5	1	0,5	-	-	3
Andreas Marton	1/4	1	-	-	1	1	1	-	10	-	1,5	1,5	-	-	-	4
Nicolaus Kuka	1/4	-	1	-	-	1	1	-	4	-	1,5	1	0,5	-	1/4	3
Petrus Kovacs	1/4	1	-	-	-	1	1	-	2	-	1	1,5	1/4	-	-	2,5
Nicolaus Szabo	1/4	1	-	-	-	1	1	-	4	1	2	1	0,5	-	1/4	3
Össz.	3	3	3	-	1	6	6	-	29	6	8,5	5,5	2	-	1/2	19,5

10. táblázat: „Szeky” *eiusdem Capituli (Quinqueecclesiensis)* (Magyarszék 1696-ban)

Név sor	igavonó	föld (hold)	szőlő kapás	ebből bor	paraszt	porta
Judex Joannes Hamm	-	-	-	-	-	-
Michael Tapaszi	1	1,5	1	-	-	-
Stephanus Gallo	1	3,5	3	2	-	-
Nicolaus Lovas	-	2	2	1	-	-
Joannes Cseke	-	1,5	1	1/2	-	-
Matthaeus Kispál	-	1,5	3	3	-	-
Össz.	2	10,5	10	6,5		

A környékbeli falvakat 6, egy esetben 10 (Barátúr) családfő bírta. Itt is ki-
világlik, hogy az egyéni gazdák jobb módúak, mint Széken. Feltűnő ugyan-
akkor a gyermekek kis száma. Ennek oka részben a zűrzavaros időszak le-
het. Másrészt elképzelhető, hogy a gyermekeket csak bizonyos életkor után
vették számításba.

1696-ban Baranya vármegye is készített egy összeírást, ami több ponton el-
tért az előzőekhez képest (10-14. táblázat): *Conscriptiones Portarum Tom.*
III. Baranya vármegye összeírása 1696-ban (BML Ö. 4.).

Németh Béla szerint az 1696-os összeírásban "*Szeky*" lakosai: Karácson Já-
nos, Tapaszi Miklós, Gallo István, Lovas Miklós, Cseke Iván, Kispál Má-
té. 6 családnak egy pár igavonója, 10 hold földje volt, 10 kapa szőlőből 7
akó bort remélt. Birta a pécsi káptalan (NÉMETH é. n. 4189.).

Ismertetjük a környező községek helyzetét is (11-13. táblázat).

11. táblázat: „*Kerek Széghet (Lighet) Capituli*
Quinqueecclesiensis„ (Liget 1696-ban)

Név	igavonó	föld (hold)	szőlő kapás	ebből bor	paraszt	porta
Judex Nicolaus Szabó	-	-	-	-	-	-
Petrus Kovács	-	-	1	1	-	-
Matthias Márton	1	-	2	2	-	-
Stephanus Pusi	2	-	-	-	-	-
Michael Kuka	-	-	1,5	2	-	-
Emericus Kuka	-	-	1	-	-	-
Franciscus Szabó	-	-	2	3	-	-
Össz.	3	-	17,5	8		

12. táblázat: *Pölöske Capituli Quinqueecclesiensis*
(Mecsekpölöske 1696-ban)

Név	igavonó	föld (hold)	szőlő kapás	ebből bor	paraszt	porta
Judex Georgius Sütő	-	-	-	-	-	-
Stephanus Balás	4	12	5	4	-	-
Simon Peréni	3	7,5	4	3	-	-
Petrus Sütő	4	10,5	6	5	-	-
Albertus Pocki	2	6	3	2	-	-
Nicolaus Loga	2	6	2	2	-	-
Georgius Bonis	-	-	2	2	-	-
Össz.	15	42	22	18		

13. táblázat: *Superius descriptus Baratur Capituli Quinqueecclesienis* (Barátúr 1696-ban).

Névsor	igavonó	föld (hold)	szőlő kapás	ebből bor	paraszt	porta
Gregorius Toth	2	9	4	3	-	-
Nicolaus Szente	2	7,5	2	2	-	-
Stephanus Tar	2	6	3	3	-	-
Stephanus Bodor	-	1,5	3	2	-	-
Jacobus Csike	-	-	2	1	-	-
Gregorius Jakab	-	-	-	-	-	-
Össz.	6	24	15	13	-	-

14. táblázat: *Pagus Manfa praelibati Domini Episcopi Quinqueecclesiensis* (Mánfa 1696-ban).

Névsor	igavonó	föld (hold)	szőlő kapás	ebből bor	paraszt	porta
Valentinus Szikra	6	8	10	15	-	-
Petrus Ugron	6	15	8	12	-	-
Thomas Botos	2	6	2	1	-	-
Martinus Bernard	-	-	-	-	-	-
Össz.	14	39	20	28	-	-

Ez az erősen hiányos leírás a környékbeli községekben 4-7 családfővel számol, azonban többnyire feltünteteti a falu bíráját is. Itt is jobb mutatókkal rendelkeznek a környező falvak lakói.

Az összeírások összevetése alapján kitűnik, hogy Széken és közvetlen környékén az 1680-90-es években mindössze 6-10 családfő, összesen 30-50 ember lakott községenként. Ez azonban még mindig magasabb, mint a tágabbi környéken levő egyes falvak lakossága, ahol például az egyik 1696-os összeírás szerint például Tekerest 2 (NÉMETH é. n. 4045.), Szakált 3 (NÉMETH é. n. 4215.), Bánost 5 (NÉMETH é. n. 4213.), Komlót 5 (NÉMETH é. n. 4220) család lakta. Mindenesetre megállapítható, hogy a lakosság száma a töredékére esett vissza a 14-15. századihoz képest. Már a török hódoltság korából, a 16. század közepéről ismert adatokhoz képest is csökkent a lélekszám. Ez a fent említett Tizenötéves háború egyik szomorú következménye lehetett. A lakosság azonban gyorsan növekedett, hiszen egy 1702-es irat szerint Komlón már kétszer annyian éltek, mint 6 évvel korábban.

Fent maradt egy olyan jegyzék is 1704-ből, ami a Rákóczi-szabadságharc idején, a kurucok és rácok pusztításáról szól. Ebben az évben ugyanis először a kurucok dúltak fel ráclakta területeket, majd bosszúból a rácok pusztítottak magyarok lakta falvakat. Az utóbbi jóval nagyobb mértékű és nagyobb területre kiterjedő volt. Az összeírás érdekessége, hogy leírja az egy faluban található jobbágygazdákat, telkeket, a gazdálkodás formáit, mértékét és mellesleg megjegyzi a pusztítás mértékét. Szék területén is jártak a rácok, de emberéletben nem tettek kárt, csak a jószág nagy részét hajtották el (NAGY 1986. 13-132.)

Szeek

A tisztelendő klérusé. A helység bírása Csika János. Esküdt: Boja Péter, Loas Miklós. Jobbágy még: a fenti bíró és Cseke Mátyás egy jobbágytelken. Boja György a fenti Boja Péterrel másik jobbágytelken. Loas Miklós a harmadik jobbágytelken. Galó Mihály a negyedik jobbágytelken. Lele György ötödik jobbágytelken. Tapasztó Tamás a hatodik jobbágytelken. Kis Mihály a hetedik jobbágytelken. Pál Máté a nyolcadik jobbágytelken. Csoma Mátyás fítestvéreivel a kilencedik jobbágytelken. Összesen: 11

Zsellér: Vias György 11

Bevetett szántóföld: 15 hold. Kilában: 1

Bevetendő ugar: 18 hold 15

Szőlő, kapás 12

Rét, kaszás 20

Pusztaság nincs. Erdő 15 hold, ahol ritkán makkoltathatnak. Fahordás nincs.

Kereskedés, iparos nincs.

A rácok egy házat sem gyújtottak fel.

Embereket sem fejeztek le.

A barmokat elhajtották, csak 8 ökör marad (NAGY 1986. 88-89.).

A korábbi jegyzékekhez viszonyítva a falu lélekszáma nőtt (6-8-ról 11-re emelkedett a családfők száma). Gazdasága is intenzívebbé vált, a korábbi 7,5 kapás szőlő helyett ekkor már 12 kapást műveltek. A kaszáló is 13-ról 20-ra emelkedett. Az ugaron hagyott terület ugyanakkor még mindig magasabb, mint a szántott, művelt föld.

A 17. század végi és 18. század eleji összeírások azonban azt is jelzik, hogy a hegyháti falvak, így Szék lakossága erősen megcsappant. Gazdasága még inkább külterjessé vált. Terepbejárásaink nyomán Magyarorszáék és Németorszáék területén több helyen is megtaláltuk ennek régészeti vetületét, a késő középkori (16-17. századi) (20., 22., 28. lelőhely) és a kora újkori (17-18. századi) szállások, szálláskertek régészeti nyomait (13., 18., 20., 22., 25. le-

lőhely). Ezeknek túlnyomórészt nem volt időbeli kontinuitásuk a korábbi, Árpád-kori lelőhelyekkel. A szállások Németszék és Magyarszék területén egyaránt megtalálhatók. A mai belterülettől mintegy 300-1000 m-re helyezkedtek el **(23. kép).** Egykori nevüket őrzik a Magyarszék-től keletre, a magyarszéki szőlőhegytől délre levő *Alsószállás* és *Felsőszállás* dűlőnevek (BMFN 1982. 265.). A német betelepülés előtt, illetve annak korában a magyar ajkú településeket a halmazszerű, rendezetlen, zeg-zugos utcák és telekhatárok, szállások, szálláskertek jellemezték (FÜZES 1956. 82-104., HOFER 1955. 125-186.).¹³ Egy 1767-es egyházmegyei összeírás szerint ezt a benne tükröződő magyar nagycsaládi rend is jól szemléltette, amelyben 2 vagy több kis, ún. nukleáris család élt együtt. A lakossági adatok szerint például Pölöskén a népesség 68%-a, Magyarszéken 64%-a, Ligeten 60%-a, Rákoson 56%-a, Hertelend 47%-a élt ebben a rendben. Magyarhertelenden például egy esetben 7,5 házaspár élt egy családban. Nem véletlen, hogy a legerdősebb, földművelésre legkevésbé alkalmas archaikus falvakban magasabb volt a nagycsaládok aránya.¹⁴ A Baranyai Hegyhát az ún. I. katonai felmérés (1782-85) után rendeztetni át belsősegeit. Ekkor számolták fel a legerdőtő-szállásos állattartás maradványait és jött létre az utcás rendezés (ANDRÁSFALVY 1979. 341.) **(26-27. kép).**

A 18. század elején az egyes falvak már régi/új uraik birtokában voltak. Egy 1714-es felvétel jól tükrözi ezt. Pécsi papság birtoka volt Pölöske, Mánfa, Budafa, Szék, Rákos, Orfű, Barátur, Bános, Szakál, Kovácsszéna, Bodolya, káptalani birtok Barátur, Szakály, Kovácszéna, Rákos, Pölöske. Egy 1724-es egyházmegyei látogatás (*visita canonica*) szerint Mánfán a régi, 11-12. századi eredetű, igaz romos templomot használták (DERCSÉNYI 2000. 98.). Kincstári birtokok a pécsi kerületben: Varga, Liget, Komló (NÉMETH 1897. 523.). A fenti listában igen feltűnő, hogy Szék környékén levő falvak túlnyomó többsége egyházi birtok.

A falvakban gyorsan újra indult az élet. Az egyház is igen gyorsan, újra megvetette a lábát. Például az 1714. évi pécsi zsinat szerint már volt plébánosa Széknek. Falunkban a régi templom elpusztult, mint azt az 1721. évi *visita canonica* során írták: "...a templomot harmadrészből romban állót

¹³ Szállások szemléltetése: a székeskáptalan 1770-1790 közötti térképei.

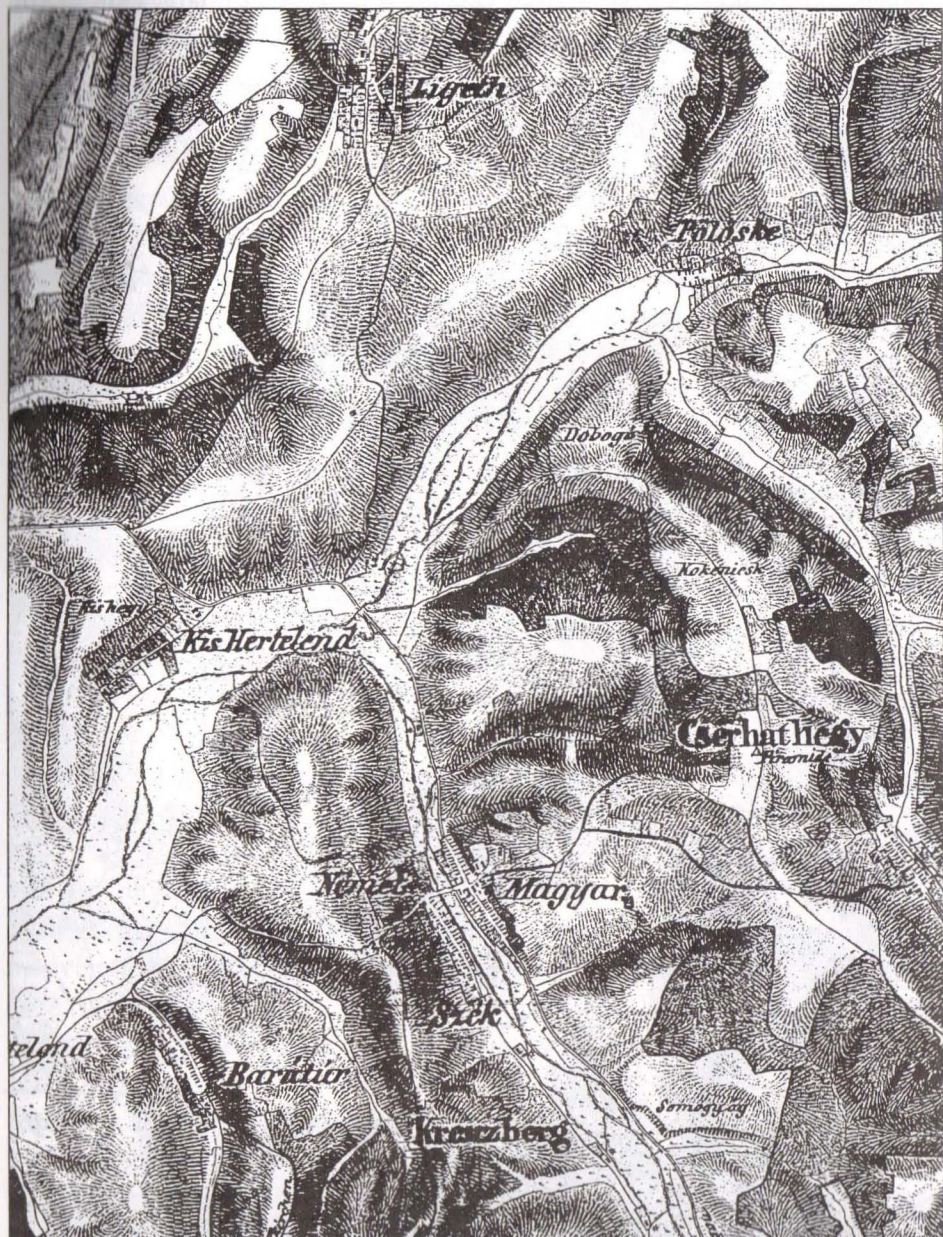
¹⁴ A fenti elképzelésnek némileg ellentmond az, hogy az 1695-ös összeírásban a gyermekek száma feltűnően alacsony. A 70 éves, nyugodt gazdasági fejlődés azonban a korábbi családszerkezetet is átalakíthatta. Másrészt az 1695-ben felvett adatok a zűrzavaros idők számlájára is írhatók.

irja le, mely azonban hajdan igen szép lehetett s ajtai csiszolt kövekből s régi idők módjára ékes czifraságokkal van ellátva, melyek úgy mint hasonló ablakok régi fényét igazolják. Néhány évtizedig a régi templomot használták, amit felújítottak. Azonban még több évnek kellett eltelnie, amíg egy új templom épült fel és szolgált Isten Házáként a hívek számára, akik ekkor már nem csak a magyar ajkú lakosság soraiból tevődtek össze, hanem a né-

26. kép Szék környéke a II. József kori I. katonai felmérés térképén

met kisebbség is bírta azt. Erről az átmeneti időszakról tudósít Németh Béla: *E régi templom Szt István tiszteletére épült, s ekkor ugyan kijavított, mégis később újat kelle építeni, mely 1758-ban lett a Szt. Angyalok tiszteletére felszentelve...* (NÉMETH é. n. 504.).

27. kép Szék környéke a II. katonai felmérés térképén

Zárszó

E sorokkal fejezem be írásomat. Ami ezután következik az egy másik tanulmány tárgya, a németek betelepítése, valamint a magyarok és németek együttélésének krónikája. Az általam megvillantott régmúlt időket azonban nem szabad felednünk, mert a fent idézett leírásokban már közvetlen őseinket is felismerhetjük...

Az általam vizsgált korok utáni időszakról csak néhány összefoglaló mondatot említek meg. A török hódoltság és a visszafoglaló háborúk után, a 18. század középső harmadában németek települtek be. Így jött létre *Németszék* falu. Pesty Frigyes szerint a német lakók Mária Terézia uralkodása alatt költöztek ide Trier választófejedelemségből. A 18. században a Magyarhertelendhez tartozó puszta területre 1780 körül német anyanyelvű kisházásokat telepítettek. Ebből alakult ki később *Kishertelend* néven külön község. A mai község 1930-ban jött létre a fenti három falu egyesítésével, neve ekkor *Baranyaszék* volt. Az egyesítés után lakosságának nemzetiségek szerinti számaránya: 630 magyar, 524 német, 3 egyéb nyelvű lakos. Területe 1981-ben: 1380 ha/2399 kh, lakossága: 1312 fő volt BFMN 1982. 259-260.).

Lelőhely-kataszter

A szakirodalomból ismert leelőhelyek:

1. leelőhely: Magyarország

A Pécel-Badeni kultúra klasszikus fázisához és a kosztoláci típusához sorolható két szórványos edény került a falu területéről a pécsi múzeumba. Rövid, hengeres felső részű és gömbös alsótestű, kiemelkedő fülű és zömök, vastag falú példány (Janus Pannonius Múzeum (továbbiakban JPM Ltsz.: 112. PATAY 1938. 17., BANNER 1941. 12. 1., BANNER 1956. 51. XXV. t. 5., DOMBAY 1958. 44., BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 52-53., 55.).

2. leelőhely: Magyarország

Bándi Gábor és Kovács Tibor a Szeremle csoport és a Halomsíros kultúra leelőhelyei között, a korai halomsírosok közé sorolva említették Magyarorszáket (24. leelőhely) (JPM Ltsz.: 258. BÁNDI-KOVÁCS 1970. 106. 25. j., 2. térkép).

3. leelőhely: Magyarország-Királykúpuszta:

Két szórvány, miniatűr edény az Urnamezős kultúra idejéből. A leelőhely a kultúra dél-dunántúli csoportjához tartozik (JPM Ltsz.: 500. 1-2. PATEK 1968. 59., 131., 173., CXL. tábla BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 151., 156.).

4. leelőhely: Magyarország-Kereszthegey

A földvárát dr. Kápolnai Zoltán egykori magyarorszáki állatorvos fedezte fel és írta le *“Földvár Szentimre határában. Erődített magaslat és várhegy a lovaspanzió felett.”* (Dunántúli Napló 1992. Dr. Kápolnai Zoltán). Az ún. Kereszthegey egyik kiemelkedő, K-i nyúlványán elhelyezkedő földvár a sikondai bejáróval szemközti Csonkarét felett, a lovaspanziótól mintegy 250-300 m-re nyugatra helyezkedett el. Középpontjában szabályos, kerek alakú, több hektár nagyságú, védművekkel ellátott hegy állott. Az erődített fennsíkra szűk vagy mesterségesen szűkített bejáratú folyosók, kapunyílások vezettek. A földvár az erődített magaslat központja és menedékhelye (*refugium*) volt. Védművei (kapukomplexum, sáncgyűrűk) épek. Kápolnai Zoltán a földvár keletkezésének idejét is boncolgatja. Felveti, hogy kelták által megszállt bronzkori földvár lehetett. Lehetségesnek tartja azonban, hogy esetleg a honfoglalás kori vagy az Árpád-kori magyarok építették.

Lelőhely-kataszter

A szakirodalomból ismert leelőhelyek:

1. leelőhely: Magyarország

A Pécel-Badeni kultúra klasszikus fázisához és a kosztoláci típusához sorolható két szórványos edény került a falu területéről a pécsi múzeumba. Rövid, hengeres felső részű és gömbös alsótestű, kiemelkedő fülű és zömök, vastag falú példány (Janus Pannonius Múzeum (továbbiakban JPM Ltsz.: 112. PATAY 1938. 17., BANNER 1941. 12. 1., BANNER 1956. 51. XXV. t. 5., DOMBAY 1958. 44., BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 52-53., 55.).

2. leelőhely: Magyarország

Bándi Gábor és Kovács Tibor a Szeremle csoport és a Halomsíros kultúra leelőhelyei között, a korai halomsírosok közé sorolva említették Magyarorszáket (24. leelőhely) (JPM Ltsz.: 258. BÁNDI-KOVÁCS 1970. 106. 25. j., 2. térkép).

3. leelőhely: Magyarország-Királykúpuszta:

Két szórvány, miniatűr edény az Urnamezős kultúra idejéből. A leelőhely a kultúra dél-dunántúli csoportjához tartozik (JPM Ltsz.: 500. 1-2. PATEK 1968. 59., 131., 173., CXL. tábla BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979. 151., 156.).

4. leelőhely: Magyarország-Kereszthegey

A földvárát dr. Kápolnai Zoltán egykori magyarorszáki állatorvos fedezte fel és írta le *“Földvár Szentimre határában. Erődített magaslat és várhegy a lovaspanzió felett.”* (Dunántúli Napló 1992. Dr. Kápolnai Zoltán). Az ún. Kereszthegey egyik kiemelkedő, K-i nyúlványán elhelyezkedő földvár a sikondai bejáróval szemközti Csonkarét felett, a lovaspanziótól mintegy 250-300 m-re nyugatra helyezkedett el. Középpontjában szabályos, kerek alakú, több hektár nagyságú, védművekkel ellátott hegy állott. Az erődített fennsíkra szűk vagy mesterségesen szűkített bejáratú folyosók, kapunyílások vezettek. A földvár az erődített magaslat központja és menedékhelye (*refugium*) volt. Védművei (kapukomplexum, sáncgyűrűk) épek. Kápolnai Zoltán a földvár keletkezésének idejét is boncolgatja. Felveti, hogy kelták által megszállt bronzkori földvár lehetett. Lehetségesnek tartja azonban, hogy esetleg a honfoglalás kori vagy az Árpád-kori magyarok építették.

5. lelőhely: Magyarország

A községen túl útépités közben római téglák és romok kerültek elő (PÓSTA 1897. 200. 1., NÉMETH é. n. L2075. jegyzet, FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 274., 302-303., 310-311.).

6. lelőhely: Magyarország

A legio II. adiutrix veteranusának sírköve (HAAS 118., Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL III. 3314.) Vol. III., PÓSTA 1897. 200., TIR 76.). Valószínűleg a széki szántóföldekről származik (FÜLEP-SZ. BURGER 1979. 274., 302-303., 310-311., BMFN 1982. 261.).

7. lelőhely: Magyarország

Római út került elő útépités során (GRAF 1936. 119. (137.).

A 2000-2001. évi terepbejárásaink során talált lelőhelyek:

8. lelőhely: Magyarország-Templomtól közvetlenül NyÉNy-ra

A lelőhely a templomtól NyÉNy-ra 10-20 m-re, illetve attól ÉNy-ra, egy nagy kiterjedésű dombhát ÉNy-i lejtőjén helyezkedett el. A lelőhely jelenlegi kiterjedése kb. 150-200 méter sugarú körben figyelhető meg. Ny-i és D-i határa a belterület miatt bizonytalan. Leletanyag: kevés bronzkori, viszonylag sok 12-14. századi kerámia Feltehetően a középkori *Széket* találtuk meg.

9. lelőhely: Magyarország, Németszék-Malom-dűlő, Grundfrauäcker

Az Urnamezős kultúra telepe. A barátúri úttól közvetlenül É-ra, a belterülettől 600-800 m-re, egy hosszú, É-D-i irányú dombgerinc D-i, kisebb völgyet képező szakaszának felső részén és K-i lejtőjén kb. 100x150 m-es sugarú körben, gócszerűen leltünk leletanyagot. Elképzelhető, hogy összefügg a tőle ÉÉNy-ra 100-120 m-re levő őskori teleppel (10. lelőhely). A lelőhelyen "L" alakban, Ny-K-i irányban 150 m, É-D-i irányban 100 m hosszan találtunk edénytöredékeket (mintegy 6-7000 m²-es területen). Az "L" alak sarokpontjain három 5-10 m x 10-20 m-es, Ny-K-i hossz tengelyű, feketésszürke, hamus elszíneződést észleltünk a felszínen. Feltehetően házhelyeket leltünk. Leletanyag: 1. házhely: nagyobb mennyiségű, őskori, Urnamezős kultúrához sorolható edénytöredék; behúzott peremű, feketésszürke táltöredékek, ujjbenyomásokkal tagolt bordadisz, kovanyersanyag. 2. házhely: kevés-közepes mennyiségű, bronzkori edénytöredék. 3. házhely: néhány, jellegtelen, bronzkori edénytöredék.

2001. március 15-18. között négyzethálós felmérést és szondázó ásatást folytattunk a területen. Ennek során az egyes négyzetekben viszonylag nagy számú leletet, túlnyomórészt az Urnamezős kultúrához sorolható kerámiát találtunk. Összesen 3625 m² területet mértünk fel 5x5 m-es négyzethálós módszerrel. A lelőhely határait Ny-i, É-i irányban nem tudtuk megállapítani. D-i és K-i irányban a leletanyag számának csökkenése a lelőhely határának közelségét sejteti. Az egyik korábbi objektumfolt helyén, ahol a leg-sűrűbb volt a felszínen található leletanyag két, egymásra merőleges kutatóárkot nyitottunk. Az 1. kutatóárkokban nem találtunk értékelhető régészeti jelenséget. A 2. kutatóárkokban egy sekély gödrt és egy nagyobb objektum (ház?) részletét tártuk fel.

10. lelőhely: Magyarszék, Németszék-Malom-dűlő, Grundfrauäcker

A lelőhely a barátúri úttól É-ra 250 m-re, egy hosszú, É-D-i irányú dombgerincről Ny felé leágazó lejtő Ny-i oldalán helyezkedett el. Kb. 30 m sugarú körben szórványos őskori telepnyomot figyeltünk meg. Elképzelhető, hogy összefügg a tőle DDK-re 100-120 m-re levő 9. lelőhellyel. Leletanyag: kevés őskori, feltehetően rézkori kerámia, őrlőkő- és egyéb kötőre-dekek.

11. lelőhely: Magyarszék-Lange Äcker

A barátúri úttól 200-250 m-re D-re, illetve Ny-ra, egy hosszú, kiemelkedő, É-D-i irányú dombhát meredek, K-i lejtőjén található. Egy ÉK-DNy-i irányú meredek teraszon helyezkedett el. A területen kb. 20-25 m-es körben 1 darab fényezett, fekete, vastag falú, késő bronzkori (Urnamezős kultúra?) és néhány apró, jellegtelen római kori (vagy középkori) edénytöredéket, kődarabokat, kova nyersanyagot leltünk.

12. lelőhely: Magyarszék, Németszék-Mocsár-dűlő

A barátúri úttól ÉNy-ra kb. 250 m-re, a hörtelendi úttól Ny-ra 100-150 m-re, egy nagy kiterjedésű dombhát ÉNy-i lejtőjén helyezkedett el. A lelőhely igen nagy kiterjedésű, kb. 250x300 m. Leletanyag: kevés neolit (Lengyeli kultúra), nagyobb mennyiségű bronzkori, kevés talán római kori és késő középkori (török kori mázas is) kerámia.

13. lelőhely: Magyarszék, Németszék-Mocsár-dűlő

A barátúri úttól ÉNy-ra 100-150 m-re, a hörtelendi úttól DNy-ra 100 m-re, egy nagyobb dombhát kevésbé meredek ÉNy-i lejtőjén, a 12. lelőhelytől

DK-re 300 m-re helyezkedett el. A leletanyagot mintegy 30-40 m sugárú körben gyűjtöttük. Feltehetően késő középkori, kora újkori szállás nyoma. Leletanyag: kevés 17-18. századi kerámia, vas ösztöke.

14. lelőhely: Magyarszék, Németszék-Cseresznyés-dűlő

A barátúri úttól DDK-re 150 m-re, a 15. lelőhelytől 120 m-re ÉNy-ra, egy nagyobb, É-D-i irányú dombhát Ny-i lejtőjén helyezkedett el. A lelőhely kiterjedése 250x60 m, ÉNy-DK-i hosszteneggellyel. K-i határa bizonytalan. ÉNy-i és DK-i végében sűrűbb a leletanyag. Leletanyag: kevés őskori és Árpád-kori kerámia.

15. lelőhely: Magyarszék, Németszék, Herrschaftsacker, Cseresznyés-dűlő, Szeméttelep,

A lelőhely a szemétteleptől közvetlenül NyÉNy-ra, a szeméttelephez vezető úttól É-ra 50 m-re, egy É-D-i irányú dombhát meredek DNy-i lejtőjén, a 14. lelőhelytől DK-re 100-120 m-re helyezkedett el. K-i határát a gabonavetés miatt nem tudtuk megállapítani. Mintegy 60x50 m-es területen gyűjtöttünk leletanyagot. Leletanyag: 1 db vastag őskori, kevés 17-18. századi kerámia, salak.

16. lelőhely: Magyarszék, Németszék, Kreuzacker, Köd-dűlő

A lelőhely a németszéki szőlőhegyhez vezető földúttól 30 m-re Ny-ra, a 17. lelőhelytől DK-re 50 m-re, egy ÉNy-DK-i irányú dombhát gerincén és Ny-i lejtőjén helyezkedett el. ÉNy-DK-i hosszteneggelyű, 250 m hosszúságú, 60-120 m szélességű. Leletanyag: 1 db vastag falú őskori, kevés Árpád-kori, 17-18. századi kerámia.

17. lelőhely: Magyarszék, Németszék-Köd-dűlő

A szeméttelephez vezető úttól 50 m-re D-re, a 16. lelőhelytől ÉNy-ra 50 m-re, a 15. lelőhelytől D-re 100 m-re, egy nagyobb, ÉÉNy-DDK-i irányú, nagyobb dombhát NyDNy-i lejtőjén helyezkedett el. Ny-K-i hosszteneggelyű, 150 m hosszúságú, 50-60 m szélességű. Egy völgy választotta szét Ny-i és K-i részre. A 16. lelőhelytől egy kisebb völgy választotta el. Leletanyag: kevés 12-13. századi Árpád-kori, késő középkori kerámia.

18. lelőhely: Magyarszék-Alsószállás

A lelőhely a belterületől KÉK-re 300-500 m-re, a tehénistállótól É-ra 100 m-re kezdődött, a magyarszéki szőlőktől D-re 250 m-re húzódott. Egy vi-

szonylag meredek DDNy-i lejtőn helyezkedett el. Két ponton, kb. 20-30 m-es körzetben gyűjtöttünk leletanyagot, egymástól mintegy 200 m-es távolságra, É-D-i irányban. Azonban egy lelőhelynek vettük, mert késő középkori-kora újkori szállások nyomára bukkantunk (mint a helynév is jelezte!). Leletanyag: kevés 17-18. századi kerámia.

19. lelőhely: Magyarszék, Németszék-Köd-dűlő

A lelőhely a barátúri határtól KDK-re 50 m-re, egy meredek Ny-i lejtő alsó, lankásabb Ny-i részén, a 16. lelőhelytől DNy-ra 200-250 m-re helyezkedett el. Kb. 30-40 m-es körzetben gyűjtöttünk leletanyagot. Leletanyag: kevés Árpád-kori (12. századi) kerámia

20. lelőhely: Magyarszék, Németszék-Temetőtől K-re

A lelőhely a németszéki temetőtől közvetlenül KÉK-re, a belterülettől közvetlenül Ny-ra, illetve D-re helyezkedett el. Egy K-en lankás, K felé lejtő dombháton húzódott. Jelenleg mintegy 150 m átmérőjű körben ismert. K-i határa a belterület miatt nem állapítható meg. Tőle Ny-ra 60 m-re helyezkedett el a 22. lelőhely késő középkori szállása. A két lelőhely között időbeli kontinuitás nincs. Leletanyag: viszonylag nagyobb mennyiségű 12-13. századi és késő középkori-kora újkori kerámia.

21. lelőhely: Magyarszék, Németszék-Temetőtől É-ra

A lelőhely a temetőtől É-ra 300 m-re, a belterülettől (Zöldfa utca) Ny-ra 70-80 m-re, egy K felé lejtő dombhát lankásabb, felső részén helyezkedett el. A lelőhelyen kb. 40-50 m-es körzetben gyűjtöttünk gyér számú leletanyagot. Leletanyag: kevés rézkori, Pécel-Badeni kerámia.

22. lelőhely: Magyarszék, Németszék-Temető

A lelőhely a németszéki temetőtől közvetlenül KÉK-re, a belterülettől közvetlenül Ny-ra, illetve D-re helyezkedett el. Mintegy 60-70 m sugarú körben gyűjtöttünk leletanyagot. ÉÉNy-i határa gabonavetés miatt nem állapítható meg. Tőle közvetlenül mintegy 50 m-re K-re Árpád-kori település nyomait fedeztük fel. Leletanyag: kevés-közepes, késő középkori-kora újkori kerámia.

23. lelőhely: Magyarszék-Baglas (Baglyas), Egyetértés Tsz

A lelőhely a Tsz központtól 250 m-re K-re, a 66. sz. főútvonaltól KÉK-re 200 m-re, egy nagyobb, DNy-ÉK-i irányú dombhát ÉNy-i lejtőjén helyez-

kedett el. A lelőhely 100x130 m-es területen húzódott. Leletanyag: kevés Árpád-kori és késő középkori edénytöredék, 1 kova vagy radiolarit szilánk, kevés vassalak.

24. lelőhely: Magyarszék-Baglas (Baglyas), Sikondai erdő

A lelőhely a Tsz központtól 500 m-re DK-re, a 66. sz. főútvonaltól KÉK-re 200 m-re, a sikondai erdőtől ÉÉNy-ra 120 m-re, egy nagyobb, DNy-ÉK-i irányú dombhát DNy-i lejtőjén helyezkedett el. A lelőhely kiterjedése mintegy 20-30 m. Leletanyag: kevés Árpád-kori kerámia.

25. lelőhely: Magyarszék-Alsószállás, Kardos-kereszt

A lelőhely a magyarszéki szőlőhegytől DDNy-ra 100 m-re, a Kardos-keresztől DDNy-ra 60-80 m-re, egy DDNy-ÉÉK-i dombhát D-i lejtőjén helyezkedett el. A lelőhely ÉK-DNy-i hossz tengelyű, megfigyelt kiterjedése 60-80x200 m. Leletanyag: 1 Árpád-kori, kevés 17-18. századi kerámia, vas ösztöke.

26. lelőhely: Magyarszék-Csonkesz

A lelőhely a magyarszéki szőlőhegytől közvetlenül ÉK-re, a komlói határtól Ny-ra 150-200 m-re, egy É-Di irányú, hosszú dombhát K-i lejtőjén helyezkedett el. A lelőhely ÉÉNy-DDK-i hossz tengelyű, 200x100 m-es kiterjedésű. Leletanyag: kevés Árpád-kori edénytöredék, kova vagy radiolarit magkő.

27. lelőhely: Magyarszék-Csonkesz

A lelőhely a magyarszéki szőlőhegytől 150-200 m-re K-re, a komlói határtól Ny-ra 30-40 m-re, egy É-Di irányú, hosszú dombhát K-i, ellaposodó lejtőjén helyezkedett el. A 26. lelőhelytől 80-90 m-re DK-re terült el. Mintegy 30 m-es körzetben gyűjtöttünk csekély számú leletanyagot. A lelőhely ÉÉNy-DDK-i hossz tengelyű, 200x100 m-es kiterjedésű. Leletanyag: 1 db. vastag falú, Árpád-kori edénytöredék, 2 kova vagy radiolarit szilánk.

28. lelőhely: Magyarszék-Magyarszéki szőlőhegy DK-i vége

A lelőhely a magyarszéki szőlőhegytől közvetlenül KDK-re, a Komló felé vezető földút és szőlőhegyet K felől megkerülő földutak között, egy dombtetőn helyezkedett el. Megfigyelhető kiterjedése 100-120 m. Határai bizonytalanok. Leletanyag: kevés Árpád-kori és középkori kerámia, kova vagy radiolarit szilánk, D alakú vas csatkarika, örlőkő darab, agyaggolyó.

29. lelőhely: Magyarszék-Köd dülő

A lelőhely 19. lelőhelytől DK-re 300 m-re, a barátúri határtól 200-250 m-re K-re, a magyarszéki szőlőhegyre vezető földúttól Ny-ra 100 m-re, egy meredek lejtő Ny-i oldalán helyezkedett el. A területen 30 m-es körzetben gyűjtöttünk néhány Árpád-kori edénytöredéket, vassalakat.

30. lelőhely: Magyarszék-Malom-dülő

A lelőhely a barátúri úttól K-re 60-70 m-re, a Baranya-pataktól Ny-ra 150 m-re, egy meredek dombhát K-i lejtőjén, annak alján helyezkedett el. K-i határa a rét miatt bizonytalan. A területen nagy mennyiségű őskori és kevés Árpád-kori edénytöredéket gyűjtöttünk.

Felhasznált irodalom

ANDRÁSFALVY 1979 Andrásfalvy Bertalan: Nyugat-baranyai német telepesek történeti-néprajzi kérdései a levéltári források tükrében. BH 1978. (1979) 335-346.

ArchÉrt Archaeologiai Értesítő. Budapest.

ÁÚO 1873 Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi: Wenczel Gusztáv. Monumenta Hungariae Historia. Diplomataria. Magyar történelmi emlékek. I/18. Budapest, 1873.

BÁNDI-KOVÁCS 1970 Bándi Gábor-Kovács Tibor: Adatok Dél-Magyarország bronzkorának történetéhez (A Szeremle csoport). JPMÉ XIV-XV. 1969-70 (1974) 97-112.

BÁNDI-F. PETRES-MARÁZ 1979 Bándi Gábor-F. Petres Éva-Maráz Borbála: Baranya megye az őskorban. In: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Szerk.: Bándi Gábor. Baranya monográfia sorozat. Pécs, 1979. 9-220.

BANNER 1941 Banner János: A bádénai kultúra emlékei a pécsi városi múzeumban. Majorossy I. Múz. Ért. Pécs, 1941. 12. 1.

BANNER 1956 Banner János: Die Péceler Kultur. Archaeologia Hungarica 35 (1956.)

BÁTKY 1922 Bátky Zsigmond: Helynév-tallózások. Föld és Ember 1922. 3-4. sz.

BH Baranyai Helytörténetírás. Szerk.: Szita László. Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs.

BLAZOVICH 1994 Blazovich László: Településhálózat. Településtípusok. In: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémia. Budapest, 1994. 666-668.

BMFN 1982 Baranya megye földrajzi nevei I. Baranya monográfia sorozat. Baranya Megyei Levéltár. Szerk.: Babics András-Szita László. Kötetszerk.: Pesti János. Pécs, 1982.

BÓNA 1984 Bóna István: A nemzetségi és törzsi társadalom története Magyarországon. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Magyarország története I/1. Főszerk.: Székely György. Akadémia. Budapest, 1984. 117-180.

BURGER 1959 Burger Alice: Komló. ArchÉrt 1959. 203.

BURGER 1960 Burger Alice: Komló-Mecsekjányosi. ArchÉrt 1960. 234.

BURGER 1965 Burger Alice: Gödrekeresztúr-Szénáspuszt. RégFüz I/19 (1965) 23.

- BURGER 1967a Burger Alice: Gödrekeresztúr-Szénápuszta. RégFüz I/20 (1967) 36.
- BURGER 1967b Burger Alice: Római kori villa maradványai Komló határában. JPMÉ 1967.
- BURGER 1968a Burger Alice: Gödrekeresztúr-Szénápuszta. RégFüz I/21 (1968) 13.
- BURGER 1968b Burger Alice: Terracotta ex-voto Gödrekeresztúrról. ArchÉrt 96 (1968) 13-28.
- SZ. BURGER-FÜLEP 1984 Sz. Burger Alice-Fülep Ferenc: Die römischen Inschriften Ungarns. 4. Lieferung. Das Gebiet zwischen der Drau und der Limesstrecke Lussonium-Altinum. Akadémia. Budapest – Dr. Rudolf Habelt. Bonn, 1984.
- CIL III Corpus Inscriptionum Latinarum III. red.: Theodorus Mommsen
- CSÁNKI 1894 Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában II. Budapest, 1894.
- CSÁNKI 1897 Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában III. Budapest, 1897.
- DERCSÉNYI 2000 Dercsényi Balázs: A magyar keresztény államiság építészeti emlékei a Dél-Dunántúlon. Baranya megye középkori templomai. In: Kereszténység és államiság Baranyában. Pécsvárad 2000-2001. Kiállítás-katalógus. Szerk.: Huszár Zoltán. Pécs, 2000. 95-109.
- DOMBAY 1957 Dombay János: Későrómai temetők Baranyában. JPMÉ 1957. 181-330.
- DOMBAY 1958 Dombay János: A megye története a honfoglalás koráig. Baranya. Szerk.: Kolta János. Pécs, 1958.
- FEJÉR Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér I-XI. Budae, 1829-1844.
- FILIP 1966 Jan Filip: A kelta civilizáció és öröksége. Budapest, 1966.
- FNESz Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1980. I-II., Budapest, 1988.
- FOLLAJTÁR Follajtár Ernő: Baranya vármegye eltűnt helységei. A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei. I. 1942. 293-320.
- FRIZSY 1979 Frizsy Ádám: A pécsi klérus birtokainak telepítésügyi összeírása 1733-ban. BH 1978. (1979.).
- FÜLEP-SZ. BURGER 1979 Fülep Ferenc-Sz. Burger Alice: Baranya megye a római korban. In: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Szerk.: Bándi Gábor. Baranya monográfia sorozat. 1979, 223-328.

- FÜZES 1956. Füzes Endre: Adatok a mecseki megosztott településekhez. JPMÉ 1956. 82-104.
- GERECZE 1906 Magyarország műemlékei. II. A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Összeállította: Gerecze Péter. A Műemlékek Országos Bizottmányának kiadványai. II. Budapest, 1906.
- GOSZTONYI 1939 Gosztonyi Gyula: A mánfai templom. Technika 1939. 6. sz. 1-4.
- GRAF 1936 Graf András: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Dissertationes Pannonicae Ser. I. Fasc. 5. Budapest, 1936.
- GUZSIK 1990 Guzsik Tamás: Balatonszárszó középkori története. In: Szárszó. Balatonszárszó múltjáról és jelenéről. Szerk.: Ázsóth Gyula. Balatonszárszó, 1990. 77-81.
- GYÖRFFY 1963 Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp. Akadémia 1963.
- HEGYI 1976 Hegyi Klára: Egy világbirodalom végvidékén. Budapest, 1976.
- HO Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. I-V. Győr, 1865-1873., Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Véghely Dezső. VI-VIII. Budapest, 1876-1891.
- HOFER 1955 Hofer Tamás: A Déldunántúl településformáinak történetéhez. Ethnographia 1955. 125-186.
- HOLOVICS 1967 Holovics Flórián: Baranya a XVII. század elején. Dallos Miklós jegyzete 1620-ban. JPMÉ 1966 (1967) 171-178.
- HORVÁTH-TÍMÁR 1973 Horváth J. Gyula-Tímár György: XVI. századi dikális conscriptiok Baranya megyéből (1542, 1556, 1564). BH. 1972. Pécs, 1973. 7-127.
- HÓVÁRI 1990 Hóvári János: Balatonszárszó a török hódítás korában. In: Szárszó. Balatonszárszó múltjáról és jelenéről. Szerk.: Ázsóth Gyula. Balatonszárszó, 1990. 83-98.
- JPMÉ Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs.
- KÁLDY-NAGY 1970 Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. Budapest, 1960. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103. sz. 1970.
- KALICZ 1980 Kalicz Nándor: Agyagistenek. A neolitikum és a rézkor emlékei Magyarországon. Hereditas. Corvina. 1980.
- KÁROLYI A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly. Sajtó alá rendezi Géresi Kálmán. I-V. Budapest, 1882-1897.

- KÁRPÁTI 2000 Kárpáti Gábor: A kereszténység és államiság története Baranyában. In: Kereszténység és államiság Baranyában. Pécsvárad 2000-2001. Kiállításkatalógus. Szerk.: Huszár Zoltán. Pécs, 2000. 41-53.
- KATONA GYÖR 2000 Katona Győr Zsuzsa: Az első keresztények a Dél-Dunántúlon az ókeresztény temetők tükrében – Sopianae. In: Kereszténység és államiság Baranyában. Pécsvárad 2000-2001. Kiállításkatalógus. Szerk.: Huszár Zoltán. Pécs, 2000. 23-39.
- KISS 1983 Kiss Attila: Baranya megye X-XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Budapest, Akadémia. 1983.
- KOLLER 1804 Josephus Koller: Prolegomena in Historien episcopatus Quinqueecclesianum. Pozsony, 1804.
- LÁNYI-MÓCSY 1990 Lányi Vera-Mócsy András: Település, lakás, életmód. In: Pannónia régészeti kézikönyve. Akadémia. Budapest, 1990. 215-236.
- KOPASZ 1976 Kopasz Gábor: Baranya megye elnéptelenedése a török hódoltság idején. Levéltári Szemle 26. évf. (1976) 2-3. sz. 143-155.
- KOSZTA 1994 Koszta László: Baranya. In: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémia. Budapest, 1994. 83.
- KOVÁCS 1977 Kovács Tibor: A bronzkor Magyarországon. Hereditas. Corvina. Budapest, 1977.
- KOVÁTS 1963 Kováts Valéria.: Oroszló. RégFüz I/16 1962 (1963) 35.
- KRISTÓ 1988 Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- Magyarország földrajzi névtára. Baranya megye. Bp., 1978.
- MNyTK Magyar Nyelvtudományi Közlemények. MTA 1862-
- MonVat Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. 1. Budapest, 1885.
- MÓRÓ 1986 Móró Mária Anna: Baranya vármegye malmai 1785/86-ban. BH. 1985-86. (1986.)
- MYSKOVSZKY 1873 Myskovszky Viktor: A cikádori cistercita-apátság templom rommaradványa. Archaeologiai Közlemények. IX/II. füzet 1873. 59.
- NAGY 1979 Nagy Lajos: A Császári és Udvari Kamara pécsi prefekturájához tartozó terület 1687-ben (OL. u: et C. Fasc. 56. no. 41.). BH 1978. (1979.) 15-55.
- NAGY 1986 Nagy Lajos: A kurucok és a rácok pusztításai Baranya vármegyében 1704 elején. BH. 1985-86. (1986.) 13-132.

- NÉMETH 1897 Németh Béla: Baranya Szent-Istvántól a jelenkorig. In: Baranya múltja és jelenje. II. kötet. Szerk.: Várady Ferencz. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság. 1897. 211-730
- ORTVAY 1891 Ortway Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. A pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. Szerk.: Ortway Tivadar. Bp. 1891. 1.
- PATAY 1938 Patay Pál: Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. Dissertationes Pannnonicae Ser II. No. 13. Budapest, 1938.
- PATEK 1968 Patek Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Arch. Hung. XLIV. (1968.)
- PESTY 1888 Pesty Frigyes: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Kiadja a M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága. I. Budapest, 1888.
- PÓSTA 1897 Pósta Béla: Baranya az őskortól a honfoglalásig. Baranya őskora a magyarok bejöveteléig. In: Baranya múltja és jelenje. II. kötet. Szerk.: Várady Ferencz. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomdai Részvénytársaság. Pécs, 1897. 1-208.
- PUSZTAI 1950 Pusztai Rezső: Baranya vármegye őskori telep és temetőhelyei. Kézirat. 1950.
- RCPH Rationes collectorum Pontificorum in Hungaria. Monumenta Vaticana Hungariae. 1281-1375. Ser. I. Tom. 1. 1881.
- RégFüz Régészeti Füzetek. Budapest.
- REUTER 1969-1970 Reuter Camillo: Baranya középkori településtörténetének adattára. JPMÉ 1969-1970 (1974) 133-153.
- RÓMER 1876 Rómer Flóris: Román és átmenetkorú építmények hazánk területén. Archaeologiai Közlemények X/II. füzet 1876. 10.
- SÁGI-CSÉBY 1990 Sági Károly-Cséby Géza: Balatonszárszó régészeti emlékei. In: Szárszó. Balatonszárszó múltjáról és jelenéről. Szerk.: Ázsóth Gyula. Balatonszárszó, 1990. 63-75.
- SOLYMOSSY Solymossy László: Telek. In: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémia. Budapest, 1994. 666.
- Str Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I-II. Ed.: Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1874-1882. III. Ed.: Lodovicus Crescens Dedek. Esztergom, 1924.
- SZABÓ 1966 Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Budapest, 1966.

- SZABÓ 1971 Szabó Miklós: A kelták nyomában Magyarországon. Hereditas. Corvina. Budapest, 1971.
- SZAKÁLY 1981 Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981.
- SZŐNYI 1914 Szőnyi Ottó: A hörnyéki római sír. Pécs-Baranya megyei Múzeumi Egyesület Értesítője. 1914. 1. 35-36.
- SZŐNYI 1934 Szőnyi Ottó: Baranya néhány nevezetesebb műemléke. Pécs-Baranyai ismertető. 1934.
- TAKÁCS 1994 Takács Miklós: Falu. In: Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Főszerk.: Kristó Gyula. Akadémia. Budapest, 1994. 207-210.
- TÍMÁR 1997 Tímár György: Márévár és környékének története a középkorban. In: Márévár és környéke. Szerk.: Füzes Miklós. Magyaregregy, 1997. 7-105.
- B. THOMAS B. Thomas Edit: Römische Villen in Pannonien. Beiträge zur pannonischen Siedlungsgeschichte. Budapest. 1964.
- TIR Tabula Imperii Romani. Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium L-34. Red.: Soproni Sándor. Akadémia. Budapest, 1968.
- VELICS-KAMMERER Magyarországi török kincstári deffterek. Ford.: Lászlófalvi Velics Antal. Bevezetővel ellátta és sajtó alá rendezte: Kammerer Ernő. Budapest, I. 1886., II. 1890.
- WEIDLEIN 1934 Weidlein János: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Századok 1934. Pótfüzet.
- WEIDLEIN 1967 Johann Weidlein: Die Schwäbische Türkei I. Beiträge zur ihrer Geschichte und Siedlungsgeographie. München, 1967. 45-47.
- WOSINSKY 1892 Wosinsky Mór: Az abaligeti cseppkőbarlang és a közelében lévő római kori sírhantok. ArchÉrt XII. 1892. 410-413.
- WOSINSKY 1896 Wosinsky Mór: Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig I-II. Budapest, 1896. II. 765.
- ZICHY A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Vég helyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Magyar Történelmi Társulat 1. Pest, 1871-1931.

Levéltári források

ArchVatColl Archivum Vaticanum. Collectoria. Cod. Chart. Saec. XIV. nr. 183. fol. 39-123. OL. Fgy.

Dl Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény. Dl. 1-105302. BML Ö. 2. Beschreibung der zu Fünfkirchen gehörigen Dorfschaften 1695. A bécsi "Hofkammerarchív"-ban őrzött eredetiről készült kéziratos másolat (Ungár László). Baranya Megyei Levéltár.

BML. Ö. 3. Conscriptio et Aestimatio Bonorum et Pagorum Provisoratus Quinq. Ecclesiensis + Anno 1696. Peracta. Kéziratos másolat (Ungár László) Baranya Megyei Levéltár.

BML Ö. 4. Conscriptiones Portarum Tom III. Baranya vármegye összeírása 1696-ban. Kéziratos másolat. Az eredeti az Országos Levéltárban E. 158. Conscriptiones portarum. kincstári osztály: Dicalis összeírás, Tom. III. jelzet alatt. Másolta: Szalai Béla. Baranya Megyei Levéltár.

NÉMETH é. n. Németh Béla: Baranya Vármegye Helynevei történeti és nyelvészeti szempontból összeállítva. I-X. kötet. 1-7326 adattár. Kézirat. Baranya Megyei Levéltár. 235. sz. kézirat

PESTY Pesty Frigyes: Helységnévtár. Baranya vármegye I-II. (OSzK Fol. Hung. 114/4.)

VASS é. n. Vass Előd: Válogatott dokumentumok a török kori Baranya és Pécs történetéhez. Kézirat. Baranya Megyei Levéltár.

Támogatóink:

**Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Szellemi Örökség Program**

Magyarország Önkormányzata

A kiadvány létrejöttét támogató vállalkozók és magánszemélyek:

Ábel János

Ábel László

Aknai Károlyné

Anzsóka Kft. (Kárpáti Jenő)

Balogh és Prettl Kft. (Balogh Jenő)

Berta Zoltán

Bischoff László

Blumenschein János

Boronyák Zsolt

Dáron Bt. (Ábel József)

Faludi és Társa Kft. (Faludi István)

Farkas László

Grünvald Mátyás

Gyenis Attila

Hering Zoltánné

Hucker Attiláné

Kaltenbach Károly

Kispál Béla
Klonfár László
Kubik Zoltán
Labrador Bt. (Papp István)
Lajos Jánosné
Lukovics és Társa Kft. (Lukovics Gábor, Turner Attila)
Mühl Fogtechnikai Kft.
Pente Quik Bt. (Sarkadi Lajos)
Riz Zoltán
Rózsadombi Öttorony Patika Bt. Szent László Fiókpatika
(Várszegi Lászlóné)
Schäffer József
Seres János
Sintex Bt. (Szinger Ferenc, Major Károlyné)
Szabó Ferenc
Szabóné Újhelyi Ágota
Tokodi Károly
Tokodiné Villuth Erika
Tóth Mihály
Varga Tibor asztalos
Dr. Vándor Éva
Weimann Bernát id.
Weimann Bernát ifj.
Zrínyi Zsolt
Völgység-Hegyhát Takarékszövetkezet,
7150 Bonyhád, Szabadság tér 9.

